

MS II VE III. YÜZYILLARDA (ROMA DÖNEMİNDE) DORYLAION
(ESKİŞEHİR) VE NACOLEA'DAKİ (SEYİTGAZİ) DİNSEL YAPI
*THE RELIGIOUS STRUCTURE IN DORYLAION (ESKİŞEHİR) AND NACOLEA
(SEYITGAZI) IN THE SECOND AND THIRD CENTURY AD (ROMAN ERA)*

Erkan İZNİK

Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Anadolu University, Faculty of Letters, Department of History

eiznik@anadolu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-4942-9556

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
3/2, Eylül - September 2021 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 01.08.2021
Kabul Tarihi-Accepted Date : 07.09.2021
Sayfa-Pages : 505 – 534.

doi : <http://dx.doi.org/10.33469/oannes.977189>

This article was checked by Viper or **plagium™**

Atıf – Citation: İZNİK, Erkan, “MS II ve III. Yüzyıllarda (Roma Döneminde) Dorylaion (Eskişehir) ve Nacolea'daki (Seyitgazi) Dinsel Yapı”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, ss. 505 – 534.

MS II VE III. YÜZYILLARDA (ROMA DÖNEMİNDE) DORYLAION
(ESKİŞEHİR) VE NACOLEA'DAKİ (SEYİTGAZİ) DİNSEL YAPI
*THE RELIGIOUS STRUCTURE IN DORYLAION (ESKİŞEHİR) AND
NACOLEA (SEYİTGAZİ) IN THE SECOND AND THIRD CENTURY AD
(ROMAN ERA)*

Doç. Dr. Erkan İZNİK

Öz

Bu çalışma, Roma İmparatorluk Döneminde (MS II. ve III. yüzyıllarda) Phrygia bölgesi merkezlerinden Dorylaion (Eskişehir) ve Nacolea (Seyitgazi) yerleşimlerindeki, dinsel yapı üzerine odaklanmaktadır. Hemen hemen tamamı II. ve III. yüzyıllara tarihlenen ve Grekçe yazılmış yazıtlarla birlikte bölge sikkeleri bu bağlamda yazının zamansal sınırlamasını oluşturmaktadır. Yazının zamansal sınırlaması kolaylıkla yapılabilse de mekânsal sınırların çizilmesi kolay değildir. Bu nedenle mekânsal sınırlar epigrafik malzemenin dağılımına göre, Eskişehir ili sınırları içerisinde kalan belirli bir bölge şeklinde kabul edilmiştir. Söz konusu merkezler, eskiçağ Anadolu'sunda kıyı bölgelerine göre daha kapalı kaldıklarından, üretim ilişkilerini köklü bir değişikliğe uğratmadıklarından ve yaşadıkları coğrafyanın etkisinden dolayı, toplumsal ve kültürel yapılarını uzun süre muhafaza edebilmişlerdir. Doğrudan bölge insanının dünyayı algılama ve gündelik yaşamlarına yönelik bilgiler sunan yazıtlarla birlikte sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla Romalı yöneticiler güvenliği sağlama ve bölgesel istikrar adına bu toplumsal yapıyı bozmamaya ve kuruluş mitoslarıyla bölge insanına yeni bir kimlik kazandırarak onları imparatorluğa entegre etmeye çalışmışlardır. Bu var oluş ve

Abstract

This article focuses on the religious structure in the settlements of Dorylaion (Eskişehir) and Nacolea (Seyitgazi) in Phrygia during the Roman imperial period. Inscriptions, written in Greek, and coins are dated to the II and III. centuries AD. However, it is not easy to define the geographical boundaries of the study. So, they are assumed as a certain region within the boundaries of Eskişehir according to the distribution of epigraphic material. These centres were able to preserve their social and cultural structures because of the geography and did not change the relations of production for a long time. Coins and the inscriptions showed that the Romans tried not to disrupt the social structure in order to ensure security and regional stability. At the same time the Romans tried to integrate the people into the empire by giving a new identity with their foundation myths. The rooted and rich religious structure of the region played an important role in this process of existence and integration and has shown its effect in all areas of social life in the centre's where a complex religious organization is not seen and in the

entegrasyon sürecinde bölgenin köklü ve zengin dinsel yapısı önemli bir rol oynamış ve kompleks bir dinsel örgütlenmenin görülmediği merkezlerde ve çevrelerindeki yerleşimlerde din, toplumsal yaşamın her alanında etkisini göstermiştir. Bu çalışmanın amacı Dorylaion ile Nacolea ve bu yerleşimlerin çevrelerindeki dinsel yapıyı ortaya koymaya çalışmak ve ardından, bu yapının bölge toplulukları üzerindeki karmaşık olmayan politik, toplumsal ve ekonomik yansımalarını değerlendirmeyi hedeflemektedir.

settlements around them. Briefly, the aim of this article is to try to express the religious structure around Dorylaion and Nacolea. Then, it aims to evaluate the uncomplicated political, social and economic reflections of this structure on the communities.

Anahtar Kelimeler: Roma, Anadolu, Phrygia, Dorylaion (Eskişehir), Nacolea (Seyitgazi), Din, Toplum.

Keywords: Rome, Anatolia, Phrygia, Dorylaion (Eskişehir), Nacolea (Seyitgazi), Religion, Society.

Extended Abstract

Aim of this article is to try to discuss the religious structure around Dorylaion and Nacolea and to evaluate the uncomplicated political, social and economic reflections of this structure on the communities during the Roman imperial period. Sources are the inscriptions and the coins which are dated between the centuries II and III. centuries AD.

These centres were able to preserve their social and cultural structures for a long time even in the Roman imperial period. While the Romans were integrating the people into the empire by giving a new identity with their foundation myths, the rooted and rich religious structure of the region played an important role. Rome did not interfere with the beliefs of the local peoples derived from the previous cultures (Luwi, Hittite, Phryg, etc.) or the cults formed by combining them with the holy beings in the Hellenic and Roman pantheon. And these cults could preserve their legitimacy until Christianity became the official religion of the Roman state.

Accordingly, the most widely worshiped god of the pantheon of the region was Zeus, the god related to agriculture, animal husbandry and climate events, which we encounter with different epithets. The most common among these epithets is Zeus Bronton with the epithet translated as thunder (bronton). Most of the inscriptions dedicated to the god were found around Dorylaion and Nacolea and between these centres. Other gods and goddesses appear on inscriptions and coins with different epithets or names. These can be generally stated as: Mother Goddess, Men, Hosios kai Dikaios, Poseidon Sangarios, Sangarios Basileus, Parthenios, Papas (or Papias), Asklepios, Dionysos, Helios, Herakles, Apollon, Sabazios, Phobios, Fortuna and Iuppiter Capitolinus. In addition to these, the gods and goddesses identified only on the coins found in the region can be stated as follows: Artemis, Athena, Demeter, Hades, Herakles, Hermes, Hygeia, Nemesis, Nike, Poseidon, Tembris, Tyche and Zeus Keraunios. Inscriptions related to the Imperial Cult, which played an important role in the integration of Rome with the regions it conquered, were also found in the region.

Inscriptions recovered from the region also suggest that some pagan communities may have had monotheistic (perhaps monist) tendencies. While transitioning from the pagan to a more organized religious structure, it is normal for syncretic formations to emerge as a result of some previous practices trying to adapt themselves to the new structure. As a matter of fact, inscriptions on Montanism and the cult of Theos Hypsistos became controversial cults of the transition period.

We have limited evidence to determine the duties and powers of the priests that appear in the inscriptions. Their duties can be stated as to lead the guild, to organize sacrificial ceremonies, to make votive offerings, to pray sometimes individually, sometimes on behalf of the community and to proclaim the imperial edicts, though one of the exceptional examples. Nothing in detail can be said about the situation of the nuns. The most important tomb type in the region is the burial chambers carved into the tuff rocks, and many rock tombs have been identified in the region.

Tomb inscriptions clearly show the moral understanding accepted by the society and show its effect on social life. Among them; qualities such as fair, prudent, honest are remarkable. The inscriptions also reveal the binding of the religion in the social structure. Almost all of the tomb or votive inscriptions are dedicated to the families, children, spouses, unspecified products and cattle (cattle, ox, ram). People's requests from holy beings are very clear: A happy life, well-being, salvation, i.e. attaining eternal life. There are also demands for daily life such as increasing the productivity of the agricultural products and animals. It is also seen that the names of gods and goddesses are adopted as the names of the village, tribe and personal names. However, it is noteworthy that names such as Zeus and Kybele/Meter, which were widely worshiped in the region, were not preferred.

Giriş

MÖ 190 yılındaki Magnesia Savaşı ve ardından MÖ 188 yılındaki Apameia Antlaşması ile en güçlü rakibi Seleukos kralı III. Antiokhos'u (MÖ 222-187) Torosların ötesine iten Roma, Küçük Asya'ya (Anadolu'ya) nüfuz ettiğinde bir Cumhuriyet yönetimine sahipti. Cumhuriyet'in kendi içinde yaşadığı sorunlar Roma'nın Küçük Asya merkezlerine etkili müdahaleler yapabilmesini bir süreliğine engellerken, iç savaşları sona erdiren Octavianus (MÖ 31-MS 14) iktidarıyla başlayan "İmparatorluk Dönemi" içinde Roma, yavaş yavaş Akdeniz'in tek egemeni olmuş ve bu süreçte bölgelerin ve merkezlerin tarihsel süreçlerinde yeni bir dönem başlamıştır. Aşağıdaki yazıda, yeni dönemle birlikte başlayan tarihsel süreçte Phrygia (Frigya) Epiktetos bölgesindeki Dorylaion (Eskişehir) ve Nacolea (Seyitgazi) ile bunların çevrelerindeki (*territorium*) dinsel yapı üzerine genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır. Sadece bu merkezler değil, çevrelerindeki diğer merkezlerle düşünüldüğünde bölge, Ricl'in de makalesinde belirttiği gibi¹, eskiçağdaki pagan kültürleri araştırmak isteyen öğrenciler için çok çekici bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hemen hemen tamamı II. ve III. yüzyıllara tarihlenen ve Grekçe yazılmış yazıtlar bu bağlamda yazının zamansal sınırlamasını da doğrudan ortaya koymaktadırlar. Doğrudan toplumun çözümlenmesine yönelik ve ilk elden kaynak olan yazıtlar, bölge insanının dinsel yaşamının anlaşılmasında da en önemli veri grubunu oluşturmaktadırlar. Bu dünyaya yönelik adak stelleri ile ölüm sonrası yaşam için tasarlanmış mezar stelleri olmak üzere iki gruba ayrılan malzemenin birinci grubunda; aynı anda birden çok tanrıya adanmış 14 tane, kişisel olarak bir tanrıya ya da tanrıçaya sunulmuş 15 tane, aile, aile bireyleri ya da akrabalar için sunulmuş 104 tane, kişinin mülkiyetinde bulundurduğu hayvanları için sunulmuş 5 tane olmak üzere toplamda 138 yazıt

¹ Ricl, 2017: 133.

yer almaktadır. İkinci grupta ise; kişiler için hazırlanmış 21 tane, aileler için 116 tane ve beddua içeren 7 tane olmak üzere toplamda 144 mezar yazıtı bulunmaktadır.

Ağırlıklı olarak epigrafik malzemenin değerlendirileceği kaynaklar yanında, yeri geldiğinde, numizmatik buluntular ve (sınırlı da olsa) filolojik eserler de tartışmaya dahil edilecektir. Öncelikle filolojik eserlerin konu ile ilgili neredeyse hiç veri sağlamadığını belirtmek gerekmektedir. Bunun yanında sikkeler de yazıtlarla hemen hemen aynı yüzyılları kapsayan bir dönemde ortaya çıkmışlardır. Sikkeler açısından bakıldığında şu anki veriler ışığında en erken Dorylaion sikkeleri imparator Vespasianus döneminde (MS 69-79) görülmeye başlamış ve I. Philippus dönemine (MS 244-249) kadar sürmüştür. Nacolea sikkeleri ise, Domitianus (MS 81-96) ile başlayıp Gallienus döneminde (MS 253-268) sonlanmıştır. (Resim 1)

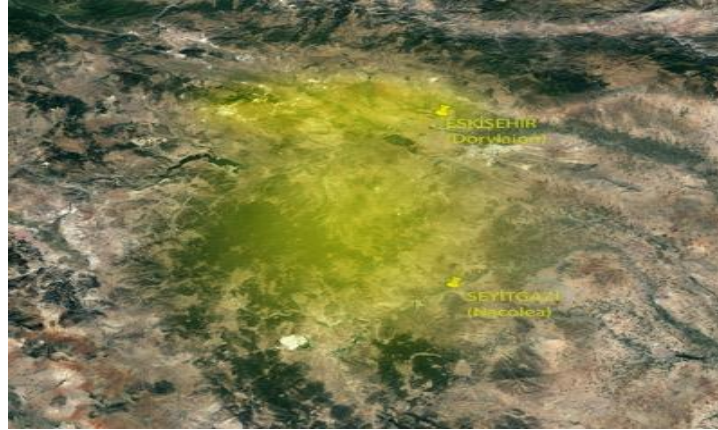
Resim 1: Ön yüzünde başında defneli tacı ile imparator Domitianus'un arka yüzde Nacolea adı ile birlikte elinde asasıyla tahtta oturan Demeter (ya da Hera)

(https://www.wildwinds.com/coins/ric/domitian/RPC_1417.jpg (Erişim: 02.07.2021))

Yazının zamansal sınırlaması kolaylıkla yapılabilse de mekânsal sınırların çizilmesi hiç de o kadar kolay bir işlem değil, aslında bir varsayıma dayanmak zorundadır. Bu nedenle tartışmanın içeriği paralelinde ve yazının yöntemine dair sorulması ve yanıtlanması gereken soru “*Dorylaion ve Nacolea çevresi*” denilince neresinin anlaşılması gerektiğidir. Her ne kadar antik merkezlerin sınırlarını belirlemek oldukça güç olsa da araştırmacılar eldeki veriler ışığında birtakım önerilerde bulunabilmektedirler. Öncelikle Dorylaion bilindiği üzere Eskişehir kent merkezinin kuzey doğusunda yer alan Şarhöyük'e lokalize edilmektedir. Bölgenin epigrafik malzemesini çalışmış Frei; Dorylaion'un batısında Lamunia (Bozüyük), doğusunda Midaieon (Karahöyük), güneybatısında Cotiaion (Kütahya) ve kuzeyinde hangi merkezin olduğunun bilinmediğini belki Boz Dağ'ın bir sınır oluşturabileceğini ileri sürmektedir.² Nacolea'nın en azından lokalizasyon sorunu bu anlamda Dorylaion'a göre daha tartışmasızdır. Bölgede ele geçirilen birçok yazıttan dolayı uzun zamandan beri kentin konumu bugünkü Seyitgazi sınırları içine³ lokalize edilmektedir. Merkez, Sangarios (Sakarya) Nehri'nin bir kolu olan Parthenios Suyu (Seyit Su) üzerinde

² Frei, 1983: 54. Frei, bölgede yer alan, Porsuk Çayı, Sarı Su veya Türkmen Dağları gibi, diğer coğrafik özelliklerin de sınır oluşturabileceğini belirtmektedir. Mezar taşları üzerinden giderek, Waelkens de doğu sınırında Midaieum olduğunu düşünmektedir. Bkz. Waelkens, 1986: 131.

³ XIX. yüzyılın başlarından itibaren bölgeyi ziyaret eden gezginler (Leake, Texier, Steuart, Mordtmann, vb) Seyitgazi'yi 'Nacolea' olarak tanımlamışlardır. Bkz. Mordtmann, 1925: 361; Aulock, 1987: 74, n. 210-213. Bu tanımlamalardan sonra akademik çalışmalarda Nacolea, Eskişehir'in Seyitgazi ilçesine lokalize edilmiştir.

Harita 1 ve 2: Yazıtların ele geçirildiği yerlerin dağılımı ve yazının kapsadığı coğrafi alan.

Roma ve Yerleşimlerin Kuruluş Mitoslarının Oluşturulması

Farklı tarihlerde yaşamış eskiçağ yazarlarının fikir birliği etmişçesine belirttiği gibi Dorylaion⁶ ve Nacolea⁷ yerleşimleri Phrygia, daha spesifik söylenecek olursa Phrygia Epiktetos bölgesinin merkezleridir. Roma döneminde dikilen mil taşları ve darp edilen sikkelerdeki yerleşim adları da bu düşünceyi doğrulamaktadır. Dorylaion adı⁸ üzerine yapılan araştırmalar, sözcüğün Phryg kökenli olduğunu işaret etse de aslında bu merkezin ne kadar eskiye gittiğine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Başka bir deyişle “*Phryg kökeni*”nden kasıt, Phryglerin merkez Anadolu’da politik anlamda etkin oldukları yaklaşık MÖ XI – VII. yüzyıllar arasındaki döneme bir göndermedir. Dolayısıyla burada “*köken*” derken kastedilen şey, aradan geçen dokuz yüz yıla rağmen Phryglerin (ya da bölgedeki daha eski kültürlerin), Roma İmparatorluk döneminde kültürel anlamda varlıklarını koruduklarıdır. Hatta benzer yaklaşım Dorylaion’a yakın olan Cotiaion ve Midaieon gibi merkezler için de benimsenerek, bölgedeki yerleşim adlarının Phryg kökenli sözcükten türetildikleri varsayılmaktadır.⁹

Aşağı yukarı benzer durum Nacolea için de geçerlidir. Zira bu merkezin birbirine benzeyen ancak bazen küçük farklarla yazılmış adlarının¹⁰ Grekçede herhangi bir karşılığı yoktur. MS VI. yüzyılda yaşamış logograf Stephanus

⁶ Strabon, *Coğrafya*, XII; 8, 12.

⁷ Strabon, *Coğrafya*, XII; 8; 12; Ptolemaios, *Geographi*, II; 5, 2, 22; Stephanus Byzantinus, *Ethnicorum quae supersunt*, 483.

⁸ “Doryla” (Δορυλα) şeklinde yazılan merkezin mil taşları üzerindeki durumu için bkz. French, 1981: no: 366, 367, 372, 374: Vespasianus döneminden (MS 67-79) I. Philippus dönemine (MS 244-249) kadar darp edilmiş sikkeler üzerinde görülen yerleşimin adı için bkz. Von Aulock, 1980: no: 170-328.

⁹ Frei, 1990a: 188; MAMA V, no: 60 ve 98; CIL III, no: 7168.

¹⁰ MAMA V: no: 197: “*Pro salute / Imp(eratoris) Caes(aris)M(arci) Au(relii) Commodi / Antonini Aug(usti) civi/tati Nacol(ensium) Cra/terus Caes(aris) n(ostri) ser(vus) / ver(na) exactor r(ei) p(ublicae) / Nacol(ensium) / d(onum) d(edit)*”: CIL III, no: 00349; MAMA V, no: 199 ve 202. Merkezin mil taşları üzerindeki adının durumu için bkz. MAMA V, no: 198; Frei, 1983: 61 ve no: 2: Domitianus yönetiminden (MS 81-96) Gallienus dönemine (MS 253-268) kadar basılmış ve hepsinde de NAKOΛEQN şeklinde ifade edilmiş sikkeler için bkz. Aulock, 1980: 76 ve no: 597-703; Head, 1901: pl. XXXIX-10. Dolayısıyla merkezin adı en genel haliyle; *Nakolea* ya da *Nacolea* şeklinde belirtilmiştir.

Byzantinus, 'Nacolea' sözcüğünün efsanevi kurucu kahraman Daskylos'un oğlu Nacolos'un adından ya da su perisi Nacole'den geldiğini belirtse de bu ad herhangi bir Anadolu dili içerisine ya da Grekçeye dâhil edilememektedir.¹¹ Kısacası sözcük, Latin ya da Romalı bir kökene dayanmadığı gibi, Roma egemenliği sürecinde bölgedeki yerel halkların varlığı için de bir kanıt olmaktadır.¹²

Aslında bütün bu tartışmaların nedeni Roma'nın Küçük Asya'daki bölgesel politikalarıyla ve bu yazının konusuyla ilgilidir. Nacolea'daki Romalı (ya da Roma'ya sadık yerel) yöneticiler, yeni dönemde, politik ve ekonomik anlamda bölgede güçlenmeye başladıklarında, yakınlarındaki Dorylaion'u, ortak (akraba) ataların bulunduğu bir kuruluş öyküsüyle kendisine bağlı kılmaya çalışmışlardır. Ya da bu politika bizzat Roma tarafından uygulanmış ve merkezler arasında akrabalık ilişkilerine dayalı kuruluş öyküleriyle bölgede genel bir istikrar yakalanmaya çalışılmıştır. Ne olursa olsun Roma dönemine dayalı kaynaklardan bildiğimiz üzere Nacolea ile ilgili efsanedeki kahraman Nacolos, tanrı Herakles'in yakın arkadaşı Dascylus'un oğlu olarak kabul edilmiş ve böylelikle Nacolea'daki Herakles ve Nacolos'un, Dorylaion'daki Akamas ve Dorylaeus ile benzerliği ortaya konulmuştur.¹³ Bu noktada en azından yakın merkezlerin kuruluş mitoslarının birbirlerine benzedikleri görülmektedir. Ya da hemen yukarıda değinildiği gibi Romalı yöneticiler, Küçük Asya'da idari düzenlemeler yaparken (ve merkezleri adlandırırken), bölgenin sosyopolitik ve sosyokültürel dokusunu dikkate almış olmalıydılar. Nitekim yazıtlar ve sikkeler üzerinde yerel ve olasılıkla Phryg kökenli kişi adları yanında, yerel tanrı ve tanrıça adlarına rastlanmasının nedeni Romalı yöneticilerin diplomatik hassasiyeti gibi görünmektedir. Dolayısıyla Roma döneminde, bölge halkının kendi geleneklerini sürdüren topluluklar oldukları ve merkezlerin kuruluş mitoslarında bölgenin eski kültürlerinin dikkate alındığı akla en yakın varsayım olmaktadır. (Resim 2 ve 3)

Resim 2: Ön yüzde (solda) Taç takmış imparator III. Gordianus'un başı, arka yüzde Dorylaion'un kurucuları Dorylaos ve Akamas'ın sunaktaki sunu törenleri

(http://numismatics.org/search/results?q=mint_facet:%22Dorylaeum%22 (Erişim: 02.07.2021))

¹¹ Stephanus Byzantinus, *Ethnicorum quae supersunt*, 483; Ramsay, 1882:119; Aulock, 1980: 74.

¹² Burada yaşayanların, Roma egemenliği öncesinde bölgeye ne ad verdiklerine dair bir bilgi şimdilik tespit edilememiştir. Bu nedenle bölgenin ve merkezlerin önceki adlarının farklı olabileceği unutulmamalıdır.

¹³ MAMA V: xxvii, n.1.

Resim 3: Ön yüzde taç takmış imparator Domitianus'un başı (solda), arka yüzde sol elinde aslan postu, sağ elinde sopasını tutan çıplak Herakles

(<https://www.acsearch.info/search.html?id=225288> (Erişim: 02.07.2021))

Dinsel Yapı

Roma, bölgenin egemen gücü olarak yerel halkların, kendilerine özgü birtakım yapılarını devam ettirmelerine müsaade etmiş ya da politikası gereği belki bu hususa hiç karışmamıştır. Nitekim aşağıda göreceğimiz gibi, önceki dönem kültürlerinden (Luwi, Hitit, Phryg, vb.) gelen tanrılar ve tanrıçalar ya da bunların Hellen ve Roma panteonundaki kutsal varlıklarla bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş (*sinkretik*) kültler, Hıristiyanlığın Roma devletinin resmi dini olmasına kadar, meşruiyetlerini bir şekilde koruyabilmişlerdir.

Bu noktada eldeki veriler ışığında bölgenin panteonunu genel hatlarıyla şu şekilde belirtebiliriz: (EK – 1)

Bölgenin en yaygın kültürlerinden biri olan ve Anadolu'daki varlığı prehistorik dönemden beri bilinen kült (Ana) Tanrıça inancıdır. Bu kadar uzun süre ve farklı kültürlerde tapınılan tanrıçanın bölgedeki adı ve epitetleri de değişik şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki *Augdistis* (Αυγδιστις) kültüdür. Midas Kent'in (Yazılıkaya) kutsal tanrıçası Augdistis'in Phryg dönemindeki Kybele ile özdeş bir tanrıça olup olmadığı hakkında kesin bir bilgi olmasa da buradan ele geçirilmiş birçok adak yazıtında Μητηρ θεων ve Μητηρ θεά epitetleri Augdistis adından sonra geldiği için bu iki tanrıçanın aynı olduğu kabul edilmektedir. Phryg dilinde yazılmış metinlerde geçtiği için sözcüğün kökeni olasılıkla Phryglere ilişkin olmalıdır.¹⁴ Bunun dışında ana tanrıça *Kybele/Kubela* (Κυβέλη), Meter Kybele (Μήτηρ Κυβέλη) şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Roma döneminde Μητηρ θεων, Μητηρ gibi adlarla Phrygia'nın dağlık alanlarında yaygın şekilde görülmektedir. Köylere veya kasabalara göre adının yanına o merkezin adını epitet olarak almıştır.¹⁵ Diğer bir tanrıça epiteti

¹⁴ Haspels, 1971: 200 ve no: 1-16; Drew-Bear, 1976: no: 14 ve n. 44 ve 45.

¹⁵ MAMA V, no: 213; Haspels, 1971: 153, 194, 195 199, ek-III, no: 52, 58, 98, 99, 102, 110, 115, 116, 119, 120, 121, 115 ve 116; Frei, 1983: 58; MacPherson, 1954: 12, no: 2. Asya eyaleti prokonsülü Ti. Cadius Silius Italicus yönetimi altında MS 77 yılında bastırılmış sikkelerin üzerinde başında defneli taç ile Vespasianus, arka tarafında elinde tefi ve yanında aslanlarıyla Kybele ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199; Sikkelerin ön yüzünde başında defneli taç ile Traianus (MS 98-117), arka yüzde tahtta oturan Kybele, elinde tefi ve kasesi ile tahtın altında aslan figürü ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 205, 206; Hadrianus dönemi (MS 117-138) sikkelerinin ön yüzünde imparatoriçe Sabine, arka tarafta elinde

Meter Tetraprosopos (Μήτηρ Τετραπρόσωπος) olarak bir yazıtta karşımıza çıkmaktadır. Epitetinden anlaşıldığı üzere, “ara yolların” ya da “kavşak yolların” koruyucu tanrıçasıdır.¹⁶ Ana tanrıçayla ilgili ve olasılıkla birer yerel tanrıça olarak ayrıca saptanan kültler şunlardır; *Mağara Anası*¹⁷, *Meter Akreane* (Μήτηρ Ακρεανη)¹⁸, *Meter Kallipos* (Μήτηρ Καλλιπος)¹⁹, *Meter apo Kranosmegalou* (Μήτηρ απο Κρανοσμεγάλου)²⁰ ve bölgeye dışarıdan getirilmiş (ya da dışarıdan gelenlerin bir inancıyla yerel tanrıça inancının bir araya getirilmesiyle yaratılmış) *Suriyeli Ana Tanrıça* kültürüdür.²¹

Bölgede en geniş şekilde tapınım görmüş kutsal varlık ise Hellen panteonunun baş tanrısı ve Küçük Asya'nın genelinde olduğu gibi Dorylaion ve Nacolea'da da farklı epitetlerle tapınılan *Zeus* (Ζεύς) olmuştur.²² Aldığı epitetler,

bir tef ve kase ile taht üzerinde Kybele, altta aslan figürü ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 207, 208, 216; Commodus dönemi (MS 177-180) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile Commodus, arka tarafta ise *kalathos* içerisinde, elinde tef ve kâse ile taht üzerinde Kybele, altta aslan figürü ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 225; Septimius Severus dönemi (MS 193-211) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile Severus, arka tarafında ise sol elinde tefi, aslanların üzerine oturmuş durumda Kybele ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 245; Elagabalus dönemi (MS 218-222) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile Elagabalus, arka tarafında *kalathos* içinde tahtta, elinde kasesi ve tefi, tahtının önünde bir aslan ile Kybele ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 255; Severus Alexander dönemi (MS 222-235) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka tarafında *kalathos* içinde tahtta, elinde kasesi ve tefi, tahtının önünde bir aslan ile Kybele ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 264; Maximinus dönemi (MS 235-236) sikkesinin ön yüzünde iki imparator; başında defne tacı ile ve taşsız Maximus birbirlerine dönük şekilde, arka tarafında *kalathos* içinde tahtta, elinde kasesi ve tefi, tahtının önünde bir aslan ile Kybele ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1980: no: 293, 294, 295, 296; I. Philippus dönemi sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka tarafında polos giymiş, elinde tefi ve yanında aslanlar ile Kybele ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 170, 171, 172, 248.

¹⁶ MAMA V: 54 ve no: 101.

¹⁷ Frei, 1983: 62 ve no: 4.

¹⁸ MAMA V, no: 7; Frei, 1988: 24.

¹⁹ Haspels, 1971: no: 130.

²⁰ MAMA V, no: 8, 9 ve 253.

²¹ Frei, 1990b: 197; Rici, 2017: 142.

²² MAMA V, no: 61, 173, 182, 217. Domitianus dönemi sikkesinde başında defne tacıyla Caesar unvanlı imparator, arka yüzünde elinde asası ve bir kâse tutan Zeus ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 214, 215; Commodus dönemine tarihli bir grup sikkenin ön yüzünde başında defne tacıyla imparator, arka tarafta elinde asa ile şimşek çaktıran Zeus ve altta da bir kartal ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 236; Geta dönemi (MS 209-211) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka tarafında elinde asası ve şimşek demeti ile şimşek fırlatan Zeus ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 237, 238, 239; Macrinus dönemi (MS 217-218) sikkesinin ön yüzünde başında defne tacı ile Macrinus, arka tarafında ise elinde asası ve bir kap ile önde bir kartal ile şimşek fırlatan Zeus ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 265) Maximinus dönemi sikkelerinin ön yüzünde iki imparator; başında defne tacıyla Maximinus ve taşsız Maximus birbirlerine dönük şekilde, arka tarafında elinde asası ve bir kap ile şimşek fırlatan Zeus ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 290, 297; I. Philippus dönemi sikkelerinin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka tarafında ise ayakta duran ve himation giymiş Zeus ve şimşek betimlemesi ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 185, 697.

Zeus'un Phrygia'da yerel bir tanrı şeklinde varlığını devam ettirdiğini göstermektedir. Buna göre; "atçılık" ya da "at biniciliğiyle" ilgili *Zeus Abozenos* (Ζεύς Αβοζηνος)²³; çiftlik hayvanları ve tarım ürünleriyle birlikte ağaçlık alanları koruduğuna inanılan *Zeus Alsenos* (Ζεύς Αλσενος)²⁴; "krallık" statüsüne vurgu yapılan *Zeus Basilikos* (Ζεύς Βασιλικός)²⁵; "memnun etmek" şeklinde tercüme edildiğinde ve yazıtın tamamı incelendiğinde tarımla ilgili olduğu düşünülen *Zeus Euphranor* (Ζεύς Ευφρανωρ)²⁶; hanenin ve arazilerin (mülkiyetin) koruyucusu *Zeus Ktesios* (Ζεύς Κτήσιος);²⁷ Pers (ve tartışmalı olsa da belki bir Zerdüştlük) etkisi gösteren ve mezar koruyucu özelliği olan *Zeus Perses* (Ζεύς Περονς)²⁸; yerel Sabazios Kültü ile Zeus kültünün bir araya getirilmesiyle oluşturulan *Zeus Sabazios* (Ζεύς Σαβαζιος)²⁹; çobanlık ya da sığırtmaçlıkla ilgili (ya da hayvanların koruyucusu *Zeus Semantikos* (Ζεύς Σημαντικός)³⁰; kurtarıcı tanrı *Zeus Soter* (Ζεύς Σωτήρ)³¹; "efendi" anlamındaki epitetiyle baş tanrı ve evrenin kralı (yöneticisi) *Zeus Tyrannos* (Ζεύς Τύραννος)³² kültün yerelliğini ve geniş yayılım alanını göstermektedir. Bunlara ilaveten "cemaat, birlik" gibi anlamlara gelen epitetiyle, hava ve verimlilik tanrısı olduğu düşünülen *Zeus Benneus*'un (Ζεύς Βεννεύς) yerel mi yoksa bölgeye dışarıdan mı getirildiği tartışmalıdır.³³ Yine bu kütle ilişkin olduğu düşünülen *Zeus Benneus Sereanos* (Ζεύς Βεννεύς Σερεανός) ise olasılıkla yerel bir tanrı ile Zeus'un bir araya getirilmesiyle ortaya çıkmıştır.³⁴ Bunlar dışında epitetlerinden anlaşıldığı üzere tarım ve hayvancılık ile ilgili olabilecek; *Zeus Aoudios* (Ζεύς Αουδιος)³⁵, *Zeus Bronton Aouadios* (Ζεύς Βροντων Αουάδιος)³⁶, *Zeus Moraldos* (Ζεύς Μοραλδος)³⁷, *Zeus Patrikos* (Ζεύς Πατρικος)³⁸, *Zeus Prokontes* (Ζεύς Πρόκωντης)³⁹, *Zeus Syreanos* (Ζεύς Συρεανος)⁴⁰ ve *Zeus Tattenos* (Ζεύς Ταττήνως)⁴¹ kültleri de bölgedeki yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda açıklanan tüm kültler yanında bu yazının mekânsal sınırları içerisinde kalan bölgedeki Zeus epitetleri içerisinde en sık karşımıza çıkan *Zeus Bronton* (Ζεύς Βροντων) olmuştur. Gök gürlemesi (*bronton*) şeklinde çevrilen epitetiyle tarım ve mezarların koruyucusu kabul edilen tanrıya ithaf edilen yazıtların büyük kısmı Dorylaion ile Nacolea çevresinde ve bu merkezlerin

²³ MAMA V, no: 216; Frei, 1990b: 197.

²⁴ Haspels, 1971: no: 17; Zeus Alsenos için bkz. Drew-Bear, 1999: 374-375.

²⁵ MAMA V, no: ek-8.

²⁶ MacPherson, 1954: 10-12, no:1 ve XLIX.

²⁷ Frei, 1988: 14; MAMA V, no: 175.

²⁸ Drew-Bear, 1978: 48 no. III. 25; Frei, 1990b: 197; Şahin, 2001: 148.

²⁹ Frei, 1988: 22.

³⁰ Haspels, 1971: 193, n. 144 ve no: 104.

³¹ MAMA V, no: 213b, R19.

³² MAMA V, no: 12.

³³ MAMA IX, 20, no: 210; Ramsay, 1960: 159; Haspels, 1971: 190-191 ve no: 18; Ricl, 2017: 139.

³⁴ MAMA V, no: 176.

³⁵ MAMA V, no: 75, 157; Frei, 1988: 33 ve no: 8, 9, 10N.

³⁶ MAMA V, no: 157; Frei, 1988: 18.

³⁷ MAMA V, no: 119; Frei, 1981: 75.

³⁸ Frei, 1994: 128.

³⁹ Frei, 1990b: 197.

⁴⁰ Haspels, 1971: 193 ve ek-III, no: 109.

⁴¹ Frei, 1990b: 197.

arasında ele geçirilmiştir. Bölge bu anlamda adeta tanrının merkezi gibidir. Yazıtların ele geçiriliş yerlerinden de anlaşıldığı üzere Türkmen Dağı'nın kuzey doğusunda yaşayan kırsal halk arasında oldukça yaygındır.⁴² İlginçtir ki Zeus Bronton sikkeler üzerinde bu epitet ile değil Melenos (ΜΕΛΗΝΟC) şeklinde betimlenmiştir.⁴³ Bu epitet de aslında *Zeus Melenos* (Ζεὺς ΜελήνοC) adlı yerel bir tanrıyı göstermektedir. Epitet Grekçe olmadığı için, Hitit ya da Phryg gibi daha eski kültürlere ait bir kült olduğu düşünülmektedir.⁴⁴

Konunun bu kısmında MS II. ve III. yüzyıllarda Phrygia bölgesinde Zeus'a ilişkin önemli kültürlerden biri olarak karşımıza çıkan *Theos Hypsistos* (ΘεὸC ΥψιστοC) kültüne de değinmek gerekmektedir. Buradaki *Hypsistos* epiteti, aşağıda ayrıntılı ele alacağımız gibi, Zeus'u nitelendiren bir sıfat mı yoksa monoteist inanç ile ilgili bir kült mü olduğu konusunda tartışma yaratmaktadır. Zira, söz konusu epitet Phrygia'daki diğer monoteist eğilimli topluluklar ile birlikte de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵

Orta Anadolu'da geniş bir coğrafyada tapınımı olan ve bölgede farklı epitetlerle gördüğümüz bir diğer kült *Men* (Μήν) Kültü'dür. Genellikle bir Phryg başlığı ve peleriniyle, omuzlarının arkasında yükselen ay, çam kozalağı ve sıklıkla bir horozla betimlenmiştir.⁴⁶ Epitetleri açısından incelendiğinde; Küçük Asya'da farklı bölgelerde de tapınılan *Men Askeanos* (Μήν ΑσκανωC)⁴⁷; köylerde, çocuklar için adakların sunulduğu ve epitetinden anlaşılacağı üzerine gökyüzüyle ilişkili *Men Ouranios* (Μήν ΟυράνιοC)⁴⁸; olasılıkla yerel tanrılar olan *Men Dikaios* (Μήν ΔικαιοC)⁴⁹, *Men Kolianos* (Μήν ΚολιανοC)⁵⁰ *Men Touitenos* (Μήν ΤουιτηνοC)⁵¹ ve *Men Italikos* (Μήν ΙταλικόC) şeklinde belirtilebilmektedir. Bunlardan son belirtilen kültün yandaşlarının, epitetten de anlaşıldığı üzere bölgeye dışarıdan gelmiş olma olasılıkları yüksektir. Başka bir deyişle "köy"

⁴² Ramsay, 1882: 124; MAMA V, no: 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 78, 79, 84, 85, 111, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 137, 138, 147, 151, 152, 153, 154, 156, 170, 171, 172, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, KB.1, KB2, KB13, R3, R5, R9, R10, R11, R14, R15, R22, R23; MacPherson, 1954: 13, no:3, 6, 7, 8, 9 ve 15; Haspels, 1971: 189 ve ek- III, no: 103, 104, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 142, 143, 147, 148, 149, 150, 151, 154; Frei, 1981: 81; Frei, 1988: 11, 15, 19 ve 25; Frei, 1990b: 192.

⁴³ Tarakan, 2019: 53; Eraydın, 2002: 67.

⁴⁴ Frei, 1992: 144.

⁴⁵ MAMA V, no: 186, 211, 212.

⁴⁶ MAMA V, no: 209, 210; Erzen, 1953: 6; Haspels, 1971: 167; Frei, 1983: 58; Aulock, 1980: no: 673 ve 680. Traianus dönemi sikkесinin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka tarafında Phryg başlığı giymiş Men, ay ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 673; Caracalla dönemi (tek başına iktidar dönemi MS 211-217) sikkесinin ön yüzünde başında defne tacı ile sakallı Caracalla, arka tarafında uzun elbisesi ile Phryg başlığı giymiş ayakta duran Men, sağında asa, solunda çam kozalağı, yanında ay ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 680.

⁴⁷ Frei, 1990b: 197.

⁴⁸ MAMA V, 65 ve 107 ve no: 132, 133, 163, R7; Ricl, 2017: 139.

⁴⁹ Frei, 1988: 26.

⁵⁰ MAMA V, no: 209.

⁵¹ MAMA V, no: 208.

yerleşiminden ziyade bu tanrının tapınım gördüğü yer bir koloniye işaret ediyor gibidir.⁵²

Bölgede, karşımıza çıkan tanrılardan bir diğeri *Hosios kai Dikaios*'tur (Οσιος Και Δίκαιος). Tanrıya adını veren "kutsal" ve "adil" sıfatları, klasik dönemden itibaren Grekçede sürekli bir arada kullanılmıştır. Eпитetleri yüzünden nitelikleri kişileştirilmiş ya da adı değiştirilmiş farklı bir Anadolu tanrısı olarak göz önünde bulundurulup bulundurulamayacağı tartışmalı konular arasındadır.⁵³ Olasılıkla bu külte ilişkin bir diğere tapınım Phrygia'nın diğere bölgelerinde daha seyrek görülen *Dike* (Δίκη)/*Dikaia* (Δικαία) kültürüdür.⁵⁴

Kesinlikle bölgenin yerel inançları olarak belirtebileceğimiz kültler de vardır. Bunlar; Sakarya Nehri'ni kutsallaştırarak yaratılan *Poseidon Sangarios* (Ποσειδών Σανγαριος) ve *Sangarios Basileus* (Σανγαριος Βασιλευς)⁵⁵ ile Seydi (ya da Seyit) Çayı'nın kutsallaştırılmasıyla yaratılan ve bölgedeki bir kabileye adını veren *Parthenios*'tur.⁵⁶ Ayrıca Nacolea bölgesinde olasılıkla iki ayrı kutsal alana sahip *Papas* (Παπας) ya da *Papias* (Παπιας) kültlerinin de yerel bir tanrıya ilişkin olduğu varsayılmaktadır.⁵⁷

Bunların yanı sıra; sağlık, şifa ve hekimlik tanrısı *Asklepios* (Ασκληπιος)⁵⁸;

⁵² MAMA V, no: 150.

⁵³ MAMA V, no: 10, 11, 148, 183, 184, 185, KB9, R6; MacPherson, 1954: 12, no: 2; Frei, 1983: 61 ve no: 3; Frei, 1988: 11, 12 ve 28; Haspels, 1971: no: 145 ve 152; Drew-Bear da makalesinde, şu an Afyon Müzesi'nde bulunan ve getirildiği yer belli olmayan bir sunak olduğunu, sunağın yazıtından, hangi tanrıya sunulduğunun anlaşılamadığı, ancak sunak üzerindeki kabartmalardan bunun Hosios kai Dikaios'a adanmış bir sunak olabileceğini, benzer sembollerin Dorylaion'da ele geçirilen adak stellerinde de görüldüğünü bildirmektedir. Nitekim benzer sunaklar, Eskişehir dışında, İnönü ve Kütahya arasında de ele geçirilmiştir. Söz konusu sunak, yalancı tanıklık yapan iki kişinin halk önünde günah çıkarması için diktikleri bir yazıttır. Hosios kai Dikaios'a adanmış böylesi bir günah çıkarma yazıtı bölgedeki ilk örneklerden biridir. Bkz. Drew-Bear, 1976: 263-264.

⁵⁴ Frei, 1988: 26; MAMA V: no: 11; Dikaia için bkz. MAMA V, no: 183; Haspels, 1971: no: 116.

⁵⁵ Frei, 1981: 76.

⁵⁶ MAMA V, no: 204; Head, 1901: 340 no: XII; Aulock, 1980: no: 642, 643, 697, 698, 699, 700. Traianus dönemi sikkelerinin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka tarafında akan suyun kenarında yarı uzanmış şekilde sakallarıyla betimlenmiş nehir tanrısı Parthenios ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 642, 643; III. Gordianus dönemine (MS 238-244) tarihli bir grup sikkenin ön yüzünde başında defneli tacı ile imparator, arka yüzünde iki elinde de saz demeti tutan nehir tanrısı Parthenios ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 697, 698, 699, 700.

⁵⁷ MAMA V, xxxi ve 153: no: 182, 213, R.16, R.17, R.18, R.19; Riel, 2017: 144.

⁵⁸ Haspels, 1971: no: 5; Frei, 1990b: 197; Aulock, 1987: no: 223, 231 ve 232. Traianus sikkelerinin ön yüzünde, başında defne tacı ile imparator, arka tarafında ise Asklepios ve Nacolea adı için bkz. Bkz. Aulock, 1980: no: 637, 638, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656; Caracalla sikkelerinin birinin ön yüzünde başında defne tacı ile sakallı Caracalla diğesinde ise eşi Plautilla, arka tarafında ise Asklepios ve Hygeia ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 681, 682; Geta dönemi sikkelerinin ön yüzünde taçsız olarak Geta, arka tarafında ise Asklepios ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 685, 686, 687; III. Gordianus dönemine ait sikkenin ön yüzünde başında defneli tacı

şarabın ve tiyatronun tanrısı *Dionysos* (Διονυσος)⁵⁹; güneş tanrısı *Helios* (Ἥλιος)⁶⁰; gücün simgesi ve aynı zamanda Nacolea kentinin kurucu kahramanı olarak da kabul edilen *Herakles* (Ἡρακλῆς)⁶¹; kehanet, ışık ve sanatın tanrısı *Apollon* (Ἀπόλλων)⁶² sadece Dorylaion'daki bir yazıtta rastlanan epiteti bir toponime işaret eden *Apollon Lykios* (Ἀπόλλων Λύκιος)⁶³; olasılıkla güneş ile özdeşleştirilen ve Phryg tanrısı kabul edilen *Sabazios* (Σαβαζιος)⁶⁴ ve genelde korku ile birlikte düşünülen, ancak bölgede olasılıkla güneş (Helios) ile özdeşleştirilmiş ve sadece Dorylaion'daki bir yazıtta tespit edilen *Phobios* (Φοβιος)⁶⁵ da bu zengin panteonun içinde yer almaktadırlar.

Bu hususta son olarak Roma egemenliğine doğrudan ışık tutan iki kutsal varlığın da belirtilmesi gerekmektedir. Bunlardan bir tanesi kötü talihi de simgelediği için eskiçağ dünyasında kendisinden çekinilen ve adı Latince yazılmış bir mil taşı üzerinde geçen *Fortuna*⁶⁶ iken, diğeri olasılıkla bölgeye Hadrian döneminde (MS 117-138) dışarıdan getirilmiş ve Grekçe karşılığı "Zeus Kapetolios" olan *Iuppiter Capitolinus*'dur.⁶⁷

Yazıtlar ve sikkeler üzerinde birlikte gördüğümüz yukarıdaki tanrılar ve tanrıçalar yanında, sadece sikkeler üzerinde saptanmış tanrı ve tanrıçalar ise

ile imparator, arka yüzde ise Asklepios, Hygeia ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 701.

⁵⁹ MAMA V, no: 168, KB.6; Frei, 1983: 58; Haspels, 1971: 201 ve ek- III, no: 139 ve 144. Aulock, 1987, no: 229, 322 ve 323. Caracalla dönemine tarihli sikkenin ön yüzünde Caracalla'nın eşi Plautilla, arka tarafında ise ayakta duran Dionysos, sol yanında üzüm salkımı ve bağ kütüğü, sağda Thyrsos ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 229; Macrinus dönemine tarihli bir grup sikkenin ön yüzünde başında defne tacı ile Macrinus, arka tarafında ayakta duran Dionysos, sol yanında üzüm salkımı ve bağ kütüğü, sağda Thyrsos ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 322; I. Philippus dönemine tarihli sikkenin ön yüzünde imparatorun karısı imparatoriçe Otacilia Severa, arka tarafında ise ayakta duran Dionysos, sol yanında üzüm salkımı ve bağ kütüğü, sağda Thyrsos ve Dorylaion adı için bkz. Aulock, 1987: no: 323.

⁶⁰ Ramsay, 1882: 124; MAMA V, no: R20, KB7; Frei, 1983: 61 ve no:3; Frei, 1988: 11-12 ve 25. Sikkeler üzerinde, I. Philippus'un karısı imparatoriçe Otacilia Severa, arka tarafında ise, elinde kırbaç ile Helios ve Dorylaion adı görülmektedir. Bkz. Aulock, 1987: no: 324, 325, 326, 327, 328, 676, 678.

⁶¹ MAMA V, no: 182, 213b, R18; Aulock, 1980: no: 605-617. Bu döneme diğeri sikkelerin ön yüzünde başında defne tacı ile Caracalla, arka tarafında ise asaya dayanmış ve bir kayanın yanında dikilen sakallı Herakles ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 676, 678.

⁶² MAMA V, no: 173, 181, 183, R4, R7, KB7, KB8; Haspels, 1971: 169 ve ek-3, no: 51; Frei, 1983: 58; Frei, 1990b: 197; Aulock, 1987: no: 202. Traianus ve Geta dönemlerine tarihli sikkelerde görünüş olarak birbirlerine benzerler. Ön yüzde başında defne tacı ile imparatorlar, arka tarafta ise ayakta duran Apollon, solda ok kılıfı ve sağda defne yaprağı ve Nacolea adı görülmektedir. Bkz. Aulock, 1980: no: 659, 660, 661, 688.

⁶³ MAMA V, no: 11 ve 87: Ricl, 2017: 146.

⁶⁴ Frei, 1988: 19.

⁶⁵ Frei, 1988: 26.

⁶⁶ Frei-Korsunsky, 1986: 91-vd, no: 1; MAMA V, no: 2.

⁶⁷ Frei, 1990b: 197: Ricl, 2017: 141.

şunlardır; Artemis (Αρτεμις)⁶⁸, Athena (Αθηνά)⁶⁹, Demeter⁷⁰, Hades (Αδης)⁷¹, Herakles (Ηρακλής)⁷², Hermes (Ερμης)⁷³, Hygeia⁷⁴, Nemesis (Νεμήση)⁷⁵, Nike (Νικη)⁷⁶, Poseidon (Ποσειδών)⁷⁷, Tembris (Τημβρις)⁷⁸ (Porsuk Nehri), Tyche (Τύχη)⁷⁹, Zeus Keraunios.⁸⁰

Böylesi zengin bir panteon yanında ele alınması gereken istisnai bir durum yerel kehanet merkezlerine ilişkindir. Nitekim antik dönemde oldukça yaygın ve revaçta olsalar da kehanet merkezlerine iç Anadolu platosunda hemen hemen hiç rastlanmamıştır. Bu durumun temel nedeni olasılıkla benzer uygulamaların bölgede yerel anlayışta yapıyor olmasıdır. Konu ile ilgili bölgeden gösterilebilecek tek örnek, Asclepius'un farklı bir biçimi olarak nitelendirilen

⁶⁸ Ramsay, 1882: 125; Aulock, 1980: no: 246, 644, 645, 646, 647, 648, 649. Traianus dönemi sikkelerinin ön yüzünde başında defne tacıyla imparator, arka tarafında kısa giysisi ile avcı Artemis, sağ elinde mızrak ve ok kılıfı ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 644, 645, 646, 647, 648, 649.

⁶⁹ Aulock, 1987: no: 203, 222, 235, 258, 275.

⁷⁰ Aulock, 1980: no: 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 671, 675, 692, 693, 694, 695, 696. Domitianus dönemine tarihli bir grup sikkenin ön yüzünde başında defne tacıyla imparator, arka yüzde *kalathos* içinde oturan tanrıça (olasılıkla Demeter), başı kapalı, elinde asası bir kase ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604; Traianus dönemine tarihli sikkenin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka yüzde *kalathos* içinde oturan tanrıça (olasılıkla Demeter), başı kapalı, başaklar, asa, bir kase ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 671; Septimius Severus dönemine tarihli sikkenin ön yüzünde imparatorun karısı Julia Domna, arka yüzde *kalathos* içinde oturan tanrıça Demeter, elinde boynuz şeklinde bir kap, sağında gelincik ve başaklar ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 675; III. Gordianus dönemine tarihli bir grup sikkenin ön yüzünde başında defne tacıyla imparator, arka yüzde *kalathos* içinde oturan tanrıça Demeter, elinde boynuz şeklinde bir kap, sağında gelincik ve başaklar ve Nacolea için bkz. Aulock, 1980: no: 692, 693, 694, 695, 696.

⁷¹ Aulock, 1987: no: 212, 213, 233, 267, 268, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 307, 308, 309.

⁷² Aulock, 1987: no: 224.

⁷³ Sikkenin ön yüzünde başında ışınli tacı ile III. Gordianus, arka yüzünde ise elinde bir kese ve *kerykeion* ile ayakta duran Hermes ve Nacolea yazısı görülmektedir. Bkz. Aulock, 1987: no: 702.

⁷⁴ Aulock, 1980: no: 662, 663, 664, 665, 681, 682, 701. Traianus dönemine tarihli sikkelerin ön yüzünde başında ışınli tacı ile imparator, arka yüzde Hygeia ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 662, 663, 664, 665; Caracalla dönemine tarihli sikkenin ön yüzünde başında defne tacı ile sakallı Caracalla, arka yüzde Asklepios ve Hygeia ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 681, 682; III. Gordianus dönemine tarihli sikkenin ön yüzünde başında defne tacıyla imparator, arka yüzde ise, Asklepios ve Hygeia ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 701.

⁷⁵ Aulock, 1980: no: 669, 670, 672; Aulock, 1987: no: 226, 227, 228, 242, 243, 244, 249, 250, 251, 252, 266, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 310, 311, 312, 305, 306.

⁷⁶ Aulock, 1987: II, no: 257.

⁷⁷ Aulock, 1987: no: 200, 201, 204, 209, 210, 211, 221.

⁷⁸ Aulock, 1987: no: 200, 201, 241, 253, 254, 256, 259, 260, 261, 262, 263.

⁷⁹ Aulock, 1987: no: 230, 320, 331.

⁸⁰ Sikkelerin ön yüzünde taşsız olarak Geta, arka yüzde, sağ elinde şimşek tutan ve adım atmış halde Zeus Keraunios ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 683, 684.

“kehanet yılı *Glykon*”a ait bir heykeldir.⁸¹ Yazıtlarda daha alt grupta sınıflandırılabilir inanç zenginlikleri de tespit edilmiştir. Ölümün, hayatın önemli parçası kabul edildiği bir dünyada kader tanrıçaları *Moirai*’lar,⁸² ve sikkeler üzerinde kanatlı *Kerykeion*⁸³ ve yer altı tanrılarına da (Θεοί Καταθόvιοι) rastlanmıştır.⁸⁴

Roma egemenliğindeki sürecin tartışıldığı bir yazıda değinilmesi gereken bir diğer konu da “*İmparatorluk Kültü*”dür. Roma’nın, ele geçirdiği kentlerle bütünleşmesinde önemli rol oynamış söz konusu külte ilişkin Anadolu’nun batısında ve güneyinde birçok epigrafik, mimari ve numizmatik eser ele geçirilmiştir. Ancak yazının mekânsal sınırını oluşturan bölgede saptanmış veriler burada İmparatorluk Kültü’nün varlığına dair ayrıntılı bilgiler sağlamamaktadır.⁸⁵ Belirlenen eserlerden bir tanesi MS 176 – 180 yılları arasına tarihlenmiş ve Marcus Aurelius (MS 161-169) ile birlikte Commodus (MS 177-192) onuruna adanmış bir yazıttır.⁸⁶ Bunun dışında büyük bir kısmı zarar görmüş bir bomos üzerinde bu kültü çağrıştırabilecek “*başrahip*” (ἀρχιερεῖς) sözcüğü saptanmıştır. Bilindiği gibi İmparatorluk Kültü’ne ilişkin bu sözcük Küçük Asya’nın diğer kentlerinde ele geçirilen epigrafik buluntularda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.⁸⁷ Ancak yazının mekânsal sınırları içerisinde kalan alanda, İmparatorluk Kültü’ne ilişkin ayrıntılı bir şeyler söyleyebilmek şimdilik olanaksızdır.

Pagan Süreçten Monoteist Sürece

Dinsel yapıyla ilgili söylenebilecek bir diğer gelişme, bölge topluluklarının monoteist yaklaşımlarına yöneliktir. Her ne kadar sayıları fazla olmasa da ele geçirilen epigrafik malzeme bizlere, pagan topluluklardan bazılarının monoteist (belki monist) birtakım eğilimler içerisinde olabileceklerini düşündürmektedir. Nitekim yazıtlarda çoğunlukla sadece “tek bir tanrı” adının geçmesi ve bir yazıtta geçen “*tanrının emri uyarınca*”⁸⁸ şeklindeki ifade, köylerde bir “monist” anlayış olup olmadığı sorusunu beraberinde getirmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde kırsaldaki halk arasında “tek tanrıçılığın” bir yere kadar kabul gördüğü ve bu nedenle Hıristiyanlığın bölgede yayılmasında böylesi bir dinsel ve kültürel arka planın bu yayılıma katkı sağlamış olabileceği de ileri

⁸¹ Mitchell, 1993: II, 13 ve n. 24.

⁸² MAMA V, no: 63, 91; Frei, 1981: 79.

⁸³ Domitianus dönemine ait bir grup sikkenin ön yüzünde başında defne tacı ile imparator, arka yüzde kanatlı kerykeion ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631; Traian dönemine tarihli bir grup sikkenin ön yüzünde başında ışıklı tacı ile Traian, arka yüzde ise kanatlı kerykeion ve Nacolea adı için bkz. Aulock, 1980: no: 666, 667, 668.

⁸⁴ MAMA V, no: 225.

⁸⁵ Price, 1984: 95.

⁸⁶ Haspels, 1971: 166 ve ek-3, no: 93.

⁸⁷ MAMA V, no: 207; Ramsay, 1882: 127; Haspels, 1971: 169 ve ek-3, no: 51. Bunlardan başka, MS 261 yılında Anadolu’yu ziyaret eden imparator Macrianus’un (MS 261) olasılıkla iki oğlundan biri için hazırlanmış onur yazıtının da külte ilişkin olduğu düşünülmektedir. Bkz. MAMA V, no: 199. Ancak söz konusu yazıt tartışmalıdır. Yazının zamansal sınırı dışında kalsa da bölgeden ele geçirilmiş bir diğer adak steli imparator Iulianus (MS 361-363) için hazırlanmıştır. Bkz. CIL III, 350.

⁸⁸ MAMA V, no: 17, 223.

sürülebilmektedir. Ancak burada öncelikle şu belirtilmelidir ki pagan yazıtlarla monoteist eğilimli yazıtları en azından erken dönemler (I. ve III. yüzyıllar arası) için birbirinden ayırmak kolay değildir. Üzerinde haç işareti olan eserlerin hepsine “Hıristiyan anıtı” demek kimi durumlarda yanıltıcı olabilmektedir. Zira pagan anıtlar üzerinde de benzer işarete rastlanmaktadır. Pagan anıtlar üzerinde görülen bazı motiflerin, daha sonradan monoteist anıtlarda da kullanılması karışıklığı iyice arttırmaktadır.⁸⁹ Paganlar, monoteist inançları teolojik dayanaklar (ve ritüeller) bağlamında benimsemişler midir yoksa paganların var olan dinsel ve kültürel alt yapıları Yahudi ve Hıristiyanlığın yayılmasına bir zemin mi hazırlamıştır? Hıristiyanlığı kabul etmiş olanlar, bu din gelişip, toplum içinde yayılırken, önlerinde başka örnekler olmadığı için, zorunlu olarak önceki dönemden gelen dinsel sembolleri ve (büyük olasılıkla dinsel pratikleri) uygulamış olmalıdır. Kısacası Hıristiyanlığı benimsemeye başlamış topluluklar, eski gelenek ve alışkanlıklarından birdenbire vazgeçmemişlerdir. Sonuçta da bugün bizim üzerinde farklı inançlara ait kanıtlar bulduğumuz eserler birkaç kez kullanılmış olmalıdır.⁹⁰

Pagan süreçten Hıristiyanlık gibi resmi/ideolojik ve daha örgütlü bir dinsel yapıya geçilirken, önceki kimi pratiklerin yeni yapıya kendini adapte etmeye çalışması sonucunda senkretik oluşumların ortaya çıkması hemen yukarıda da değinildiği gibi normal karşılanmalıdır. Nitekim bu durumun bölgedeki en somut örneklerinden birisi Montanist harekettir. Phrygia bölgesi içerisinde, özellikle Cadi (Gediz) ve Synaus (Simav) gibi güney batı tarafındaki merkezlerden ele geçirilen III. yüzyıla tarihli yazıtlar Montanist hareketin Hıristiyanlık içerisinde farklı bir şekilde geliştiğini göstermektedir. Kadın papazların yer aldığı Montanist kilise, zamanla kendine özgü ruhban sınıfını ortaya çıkarmış bunu yaparken de propagandasını yaptığı Phryg dini ile Hıristiyanlık düşüncesini bir araya getirmeye çalışmıştır.⁹¹ Mezar stelleri bu cemaatin III. yüzyılın ortalarından itibaren daha doğuya, Akmonia (Ahat Köyü/Uşak) gibi merkezlere kaydıklarını göstermektedir.⁹²

⁸⁹ MAMA V, no: R13, R19, 310; Haspels, 1971: no: 24, 44, 90, 106, 114.

⁹⁰ Genel olarak bu tartışmalar için Eliade'nin eserine (Eliade, M., 2015. *Kutsal ve Kutsal Dışı*, (çev. A. Berktaş), Alfa Yayınları, İstanbul) ya da editörlüğünü Mitchell ile Nuffelen'in birlikte yaptıkları esere (Ed.) Mitchell, S.-Nuffelen, P. Van., 2010. *One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge) bakılabilir.

⁹¹ Mitchell, 1993: 39. Böylesi gelişmelere muhalif olan Hıristiyan yazar Eusebius'un da söylediği gibi, Montanist toplumun din adamları, hadım bir pagan rahip ve yanında - kadın oldukları şüpheli- iki kâhinden oluşmaktadır. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 5; 16, 6

⁹² Mitchell, 1993: 39; Waelkens, 1986: no: 366, 367, 372, 373, 374, 375: Bunun yanında yazımızın zaman olarak dışında kalsa da değinilmesi gereken bir diğer buluntu, Eskişehir'de ele geçirilmiş, IV. yüzyıla tarihli ve üzerinde; “*Loupikinios, bir Hıristiyan ve esinlenmiş (tanrısallaşmış) olan karısı Mountane'nin anısına bu mezarı hazırladı*” yazan yazıttır. Bkz. Tabbernee, 1997: no: 63. Burada belirtilmiş kadının adı “*Mountane (Μουντάνη)*” ve bunun eril formu olan Montanus, Hıristiyan olmayanlar arasında genel olarak kullanılmamaktadır. Tabbernee, yazıtta adı geçen kadın üzerinden yola çıkarak bu ailenin Montanist bir aile olduğunu ya da en azından kadının Montanist veya evlendikten sonra Montanist olduğunu ileri sürmektedir. Bu açıklamasının ardından da hem “II” hem de Latin haçının yan yana olmasının bir

Hıristiyanlığa meşru bir zemin sağlamış olan imparator Konstantin (MS 306-337) öncesi döneme ait ve Hıristiyanlık izleri taşıdığı için tartışma yaratan anıtlar genelde bu tür Montanist eserler olmuşlardır.⁹³ Bu noktada konuyla ilgili Dorylaion'da bir⁹⁴ Nacolea'da iki adet⁹⁵ yazıt tespit edilmiştir. Ele geçirilen eserin üzerindeki yazıtın başında yer alan Π harfinin sembolize ettiği anlam üzerine farklı yorumlar yapılmıştır. Tabbernee'ye göre bu sembol, yazıtı hazırlayan taş ustasının işareti olabileceği gibi, Montanist cemaatin bir üyesinin işareti şeklinde de yorumlanabilmektedir.⁹⁶ Mitchell ise Montanistlerin, kehanet ile canlandırılacakları Kutsal Ruh'un hep aralarında olduğuna inandıklarını ve bu anlayışın, söz konusu mezhep üyelerine sürekli kutsal bir esinlenme (*pneuma*) sağladığını bu nedenle, Dorylaion'da ele geçirilen yazıt üzerindeki "Π Π" ibaresinin, "Πνευματικοί Πνευματικοί" yani "tanrısallık için tanrısallık" olarak tanımlanabileceğini ve daha kesin bir ifadeyle eserin Montanistlerin sırrını betimlediğini ileri sürmektedir. "Pneumatikos" terimine Yukarı Tembris Vadisi'ndeki yazıtlar içerisinde rastlanılmamıştır. Bu nedenle Dorylaion'da ele geçirilen yazıt, "Hıristiyanlar için Hıristiyanlar tarafından" yapılmış bir metin değil, aksine özellikle Montanistler için tasarlanmış bir metindir.⁹⁷

Montanizm yanında, paganizmden monoteist sürece geçişi tartışabilme konusunda bir diğer inanç "Theos Hypsistos" kültüdür. Zira bu kültürün, Phrygia bölgesindeki farklı merkezlerde özellikle Akmonia ve Eumeneia kentlerindeki monoteist eğilimli topluluklar ile birlikte sıklıkla anıldığı bilinmektedir. Bölgede araştırmalarda bulunmuş Cox ve Cameron, bu toplulukları Yahudiler şeklinde nitelendirirler de⁹⁸ böylesi kesin bir ifade kullanmak halen sorunludur. Zira MS II. ve III. yüzyıllarda bölgede iç içe yaşayan toplulukların epitetleri ve kutsallıkları algılayış biçimleri birbirine çok benzediği ve yazıtlar kimi zaman

bulmaca oluşturduğunu belirtmektedir. "Π", sembolü Montanizm tarihinde örneğin, Πρισκυλλα, Πεπουζα, Πρόκλος, Πνευματικοί, gibi kimi sözcüklerin başlangıç harfidir. Dolayısıyla bu sembol bir anlamda Montanistler'in eserlerindeki genel bir işaret gibidir diyen Tabbernee, eserin sonunda verdiği genel değerlendirmede bu yazıtın Montanist birisi tarafından yapıldığını ileri sürmektedir. Bkz. Tabbernee, 1997: 403 ve Ek - 1. Montanizm konusunda ayrıca bkz. T. Kaçar, 2002. Montanizm: Erken Kilise'de Çatışan Gelenekler. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 17, 1, ss. 39-59.

⁹³ MAMA V, no: 122, 123 ve 260. Bkz. Mitchell, 1993: 104.

⁹⁴ MAMA V: xxxiii; Mitchell, 1993: 60 ve n. 52. Bu yazıtın zamansal anlamda kapsamı dışında kalsalar da bu Montanist anıt haricinde Dorylaion ve çevresinde ele geçirilen kimi eserler, Konstantin sonrası gelişmeler ile ilgili bilgi sağlamaktadır. Ancak kanımızca yine de en azından IV. ve V. yüzyıllar için buradaki semboller üzerinden giderek eserlerin Hıristiyan olup olmadıkları konusunda kesin yargılara varmak yanlış sonuçlar doğurabilecektir. Bu noktada, Hıristiyan topluluklarının da pagan toplulukların da belirli dönemlerde, politik ve toplumsal baskı altında kaldıkları, sayılarının kimi dönemlerde fazla olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Birbiri ile iç içe yaşayan halkların dönem içerisindeki sosyopolitik gelişmelere göre tavır belirlemesi ve dinsel anıtlarının üzerinde buna göre betimler kullanması normal karşılanmalıdır. Büyük olasılıkla paganlara ait olup üzerinde haç işaretinin olduğu tartışmalı buluntular için ayrıca bkz. MAMA V: no: 48, 96, 112, 145, 263.

⁹⁵ MAMA V: 122-123, no: 260.

⁹⁶ Tabbernee, 1997: 329 ve ek - 1.

⁹⁷ Mitchell, 1993: 104.

⁹⁸ MAMA IX: no: 123.

farklı topluluklar tarafından birkaç kez kullanıldığı için onları kesin çizgilerle; pagan, Yahudi ve Hıristiyan diye birbirlerinden ayırabilmek oldukça zordur. Örneğin, pagan bir tanrıya adanan stel üzerinde haç işareti de görülebilmektedir.⁹⁹ Bu sebepten dolayı Mitchell, Kuzey Phrygia'da Aezani'den (Çavdarhisar) Nacolea'ya kadar olan bölgede ele geçirilen metinlerin genelde pagan olarak nitelendirilebileceğini ileri sürmektedir. Nitekim her ne kadar bölgede Yahudi ailelerin varlığı bilinse de aralarında III. yüzyıla tarihli *Theos Hypsistos*'a adanmış bir yazıtın da bulunduğu Yukarı Tembris Vadisi'nden bir grup eserin tamamen pagan karakterli olduğu görülmektedir. Mitchell'e göre burada bir Yahudi etkisi varmış gibi gözükse de aslında Hıristiyanlıkla birlikte bölge din konusunda dışarıdan etkileşime hep açık olmuştur. Örneğin, Nacolea'nın güneyinde yer alan ve bugün Yapıldak'a konumlanan bir yerleşimde ele geçirilen bir yazıt, "en yüce halk"ın içinden çıkmış Zosimus adlı birinin kutsal doğumunu işaret etmektedir. Bu kişi vahiy olarak kutsal bir kitap kullanmış ve yazılı bir tablet üzerine kaydedilmiş kâhinsel yanıtlarını sıralayabilmek için Homeros dizelerini derlemiştir. Vahiy olarak kutsal metinler kullanma düşüncesi çok büyük olasılıkla bu kişinin öncelikle bir Hıristiyan olduğunu düşündürse de kâhinsel yanıtları için Homeros'un dizelerini kullanması, Hıristiyanlık ile mitolojik geçmişi bir şekilde birleştirmeye çalıştığını ve bölgede çok yaygın olan bir yazınsal türün varlığını işaret etmektedir. "En yüce halk" deyişinden de Zosimus'un içinde yaşadığı topluluğu kastettiği görülmektedir. Bu topluluk, inançları ve pratikleri ile bölgedeki Yahudi/Hıristiyan gruplarından kolayca ayırt edilemeyen ve *Hypsistarianlar* da denilen, *Theos Hypsistos* kültü müritleri olmalıdır. Eğer böyleyse, Zosimus da olasılıkla bu kültün sadık üyelerinden birisidir.¹⁰⁰

Kısacası, pagan yapıdan monoteist yapıya geçiş sürecinde, en azından II. ve III. yüzyıllarda, toplulukları birbirinden kesin olarak ayırabilmek kolay değildir. Üzerinde haç işareti olan eserlerin hepsine Hıristiyan anıtı demek kimi durumlarda nasıl yanıltıcı olabiliyorsa aynı durum üzerinde asma ve üzüm salkımı olan bazı pagan yazıtları Hıristiyanlık ile ilişkilendirirken de geçerli olmaktadır.¹⁰¹

Dinsel Örgütlenme

Her ne kadar bölgedeki topluluklar içinde bir güce sahip oldukları yönünde görüşler öne sürülse de yazıtlarda karşımıza çıkan rahiplerin tam olarak kimler olduklarını anlayabilecek, görev ve yetkilerini belirleyebilecek kanıtlarımız oldukça sınırlıdır. Bu konuda gösterilebilecek örneklerden biri, üzerinde çelenkli ve drapeli bir erkek büstünün yer aldığı steldir. Söz konusu stel üzerinde yer alan figürün sol ve sağ tarafında bir yılan, onun arkasında ise bir kraterden çıkan üzüm demetleri olan asma betimi bulunmaktadır. Yazıttan sunağın bir rahibe ait olduğu anlaşılmaktadır. Hatta rahibin Dionysos rahiplerinin kullanmış olduğu bir adı (*Bakkhos*) kullandığı ve bu nedenle bir Dionysos rahibi olduğu düşünülmektedir. (Resim 4) Nitekim bölgede Dionysos'a adanmış üç adak yazıtı daha ele geçirilmiştir. Bu yüzden her kültün kendi rahibi

⁹⁹ MAMA V: no: R19.

¹⁰⁰ Mitchell, 1993: 49-50 ve n. 291; MAMA IX, no: 59, P67 ve P68; Haspels, 1971: 313 no: 40.

¹⁰¹ MAMA V: no: R19.

olduğu ya da bu tespitin en azından Dionysos kültü için geçerli olduğu söylenebilmektedir. Üstelik aynı yazıtlarda bu rahiplerin bir çeşit lonca liderliği yaptıkları da görülmektedir ki bu durum, basit de olsa köylerdeki ekonomik örgütlenmenin din adamları çevresinde gerçekleşmiş olma olasılığını ortaya çıkarmaktadır. Dionysos'un kendisinin, loncanın lideri olarak ἀρχήβακχος unvanına sahip şekilde belirtilmesi bu düşüncüyü daha da güçlendirmektedir.¹⁰²

Resim 4: Olasılıkla bir Dionysos kültü rahibini gösteren stel.

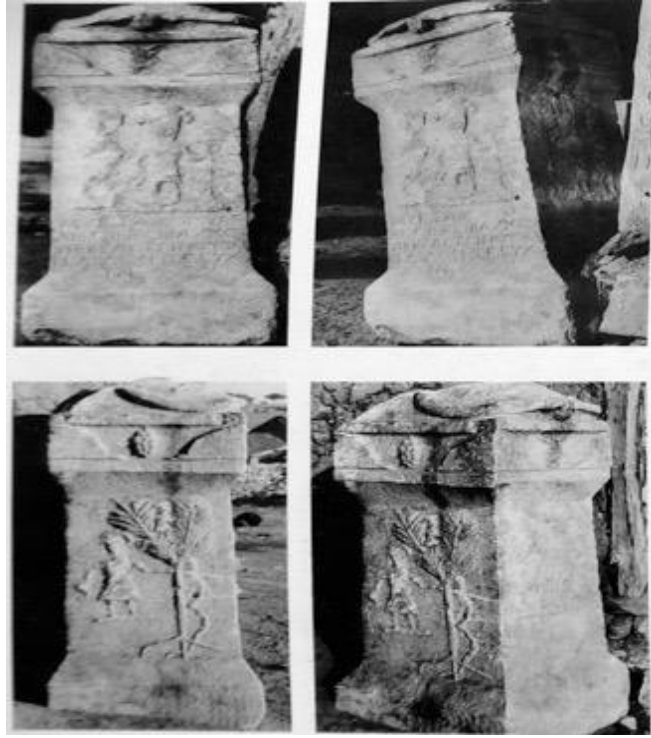
(MAMA V: Plate 42, no: 168A (1), 168A (2), 168B)

Diğer yazıtlardan da bilindiği üzere; kaplıca işletenler, taş ustaları, mermer ticareti ve gündelik yaşama yönelik eşya üreten grupların olduğu yerde basit de olsa bir örgütlenmeye gidilmiş olması olasılık dâhilindedir.¹⁰³ Bu kısımda belirtilmesi gereken gelişmelerden biri ilkçağ mister (gizemli) inançlarıyla ilgilidir. Zira bölgede ele geçirilmiş yazıtlardan birinde karşılaştığımız “μύσται” terimi ile ilkçağ dünyasında yaygın bir şekilde görülen gizemli kültlerin (sır dinlerinin) ayinlerine katılan müritler ifade edilmektedir. Söz konusu yazıt, bir mister din olan ve hemen yukarıda sözü edilen Dionysos Kültü’ne ilişkin olmalıdır.¹⁰⁴ (Resim 5)

¹⁰² MAMA V, no: 168.

¹⁰³ MAMA V, 57 ve no: 110, 168, 169: Eskiçağda Anadolu’daki kentlerde lonca örgütlenmeleri olduğu yazıtlar aracılığı ile belirlenmiştir. Bu örgütler şüphesiz ki sadece sosyoekonomik yaşamda değil, sosyopolitik yaşamda da önemli rol oynamışlardır. Üretim ilişkilerinin uzun süre radikal bir değişikliğe uğramadığı coğrafyada, sonraki dönemlerde karşımıza çıkan lonca teşkilatlarının altyapısında bu tür yerel loncaların etkileri de olmuş olmalıdır.

¹⁰⁴ MAMA V, no: KB.6; Haspels, 1971: 201, 202 ve 354.

Resim 5: Avdan'da ele geçirilmiş ve Zeus Dionysos'a adanmış bomos.

(Haspels, 1971: 638, no: 144)

Bunun yanında bölgedeki yerleşimlerin hemen hemen tamamının köy şeklinde olduğu ve bazılarının bir költ etrafında bir araya geldikleri¹⁰⁵ görülmektedir. Dolayısıyla rahiplerin köylerde hizmet eden ve din adına bir takım temel pratikleri yerine getiren kişiler oldukları anlaşılmaktadır.¹⁰⁶ Rahiplerin başlıca görevleri; kurban törenleri düzenlemek¹⁰⁷ ve adak sunularında bulunmaktır.¹⁰⁸ Adaklar arasında hayvanlar olduğu gibi, değerli hediyeler, mermer ve gümüşten değerli tanrı hediyeleri, vb. malzemeler bulunmaktadır.¹⁰⁹ Adak törenleri sırasında bolluk ve bereketin artması, hastaların iyileşmesi, çocuksuz olanların çocuk sahibi olabilmeleri, vb. bazen bireysel bazen topluluk adına dua etmek¹¹⁰ gibi işler bulunmaktadır. Ender örneklerden biri olsa da orijinali Eumeneia'da, kopyalarından biri ise Dorylaion'da ele geçirilmiş¹¹¹ bir yazıta göre, okuma yazma bilmeyen halk kitlelerine imparatorluk fermanlarını duyurma işinin de köy rahipleri tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir.

¹⁰⁵ MAMA V, no: 87, 126, 127, 129, 148, 172, 184, R14, KB.1.

¹⁰⁶ Frei, 1988: 19-20.

¹⁰⁷ MAMA V, no: 170; Haspels, 1971: no: 5, 109.

¹⁰⁸ MAMA V, no: 79, 101, 124, 125, 126, 173, R4,

¹⁰⁹ Frei, 1983: 61; Frei, 1988: 11-12.

¹¹⁰ MacPherson, 1954: 14-15 ve no:9 ve XLIX; MAMA V, no:125, 126, 132, 133, 175, 176, 177, 184, 210, 217, 218, 220, 221, 222, 228, 229, 230, 231, R14.

¹¹¹ Ramsay, 1975: 478.

Din adamları içerisinde bir hiyerarşinin olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak bu din adamlarının mesleki bir grup (*collegium*) altında örgütlendiği¹¹² ve rahipliğin olasılıkla kimi yerleşimlerde babadan oğula geçtiği belirlenmiştir.¹¹³ Yine yazıtlar üzerinde; Manes¹¹⁴, Damas¹¹⁵, Aristarkhos¹¹⁶, Hermis¹¹⁷, Aurelius Asklepas¹¹⁸, Apollonios¹¹⁹, Lasos¹²⁰ gibi kimi rahiplerin adları da okunabilmektedir.

Tanrıça ile ilgili inançların yaygın olduğu bir bölgede yazıtlarda rahiplerle birlikte belirtilmiş olsalar da rahibelerin durumu hakkında ayrıntılı bir şeyler söyleyebilmek, eldeki veriler ışığında mümkün değildir. Yine de bir yazıtta geçen ve adı okunamayan bir rahibenin kendi yakınları ve köyü için bir adak töreni gerçekleştirdiği belirlenmiştir.¹²¹ Dolayısıyla rahibelerin en azından bazı dinsel pratikleri yerine getirebildikleri ileri sürülebilir.

Bölgedeki en önemli mezar tipinin kayalara oyulmuş mezar odaları olduğu görülmektedir. Bölgenin tüflü kayaları bu iş için gerçekten çok uygundur ve bölgede birçok kaya mezarı saptanmıştır. Çukurca yakınındaki Gerdekkaya, Hellenistik-Roma çağlarının tipik örnekleri olan oda mezarlarından. Midas Anıtı yakınındaki Kırkgöz, Phryg döneminden Bizans dönemine kadar uzanan mezar odalarıyla göze çarpan örnekler arasındadır. (Resim 6) Doğanlıdere Vadisi ile Kümbet vadisi arasındaki kaya kütleleri de aynı şekilde mezar odalarıyla doludur. Bu oda mezarlarının çoğunluğu, Phrygler döneminde tek kişilik yapılmışlar, Roma döneminde birden fazla ölünün gömülebilmesi için geliştirilmişlerdir.¹²² Ölen birinin bu mezarlara ne şekilde gömüldüğüne dair elimizdeki tek kanıtta göre, cenaze törenlerine komşuların da katıldığı belirlenmiştir.¹²³

¹¹² Ramsay, 1882: 127; MAMA V, no: 152, 169, 170, 207, Ek-8; Haspels, 1971: ek-3, no: 51.

¹¹³ MAMA V, no: 56, 181, R4, R21; MacPherson, 1954: 14-15, no: XLIX ve no: 8, 9.

¹¹⁴ MAMA V, no: 173.

¹¹⁵ MAMA, V, no: R.4.

¹¹⁶ MAMA V, no: 79.

¹¹⁷ MAMA V, no: 170.

¹¹⁸ MacPherson, 1954: 14-15, no: 9.

¹¹⁹ MacPherson, 1954: 14, no: 8.

¹²⁰ MAMA V, no: 101.

¹²¹ MAMA V, no: 155; Frei, 1981: 77.

¹²² Bölgedeki kaya mezarlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için kaynakçada künyesi açık belirtilmiş olan Haspels'in iki ciltlik eserine bakılabilir.

¹²³ MAMA V, no: 64.

Resim 6: Kırkgöz kaya mezarı, Midas Kent (Yazılıkaya).

(E. İznik Arşivi)

Dinsel Yapının Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkileri

Dinin toplumsal yaşam üzerindeki belirleyici etkilerini bölgede ele geçirilmiş yazıtlar bize ayrıntısıyla sunmaktadır. Zira toplumun ortak kabul ettiği ahlaki anlayış çerçevesinde kişilerin sahip olması gereken vasıflar, mezar taşları üzerinde açık bir şekilde belirtilmiştir. Başka bir deyişle kişilerin, yakınları için mezar taşlarına yazdırttıkları nitelermeler aslında bu dünyada arzulan hayati da gözler önüne sermektedir. Bunlar arasında kişinin yaşarken sahip olması gereken; “*kutsal, adil, ölçülü, dürüst*” gibi nitelikler dikkat çekicidir. Üstelik insanların bu dünyada “*tertemiz bir yaşam sürmek*” gibi amaçlar elde etmeye çalıştıkları ya da en azından böyle bir hayat arzuladıkları da belirtilmektedir. Bundan başka yazıtlar dinin toplumsal alanda bağlayıcılığını da belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Mezar ya da adak yazıtlarının hemen hemen tamamı; kişilerin ailesi, çocukları, eşleri, ne olduğu belirtilmemiş ürünleri ve büyükbaş hayvanları (sığır, öküz, koç) için adanmıştır. Bölge toplulukları içinde din ve hukuksal yapı arasında doğrudan bir ilişkiyi gösteren tek örnek, tanrıça Dike’nin, bir yazıt üzerinde “*adalet*” ve “*ölçülülüğün gözü*” şeklinde ifade edilmesidir. Sunağın arkasında betimlenmiş terazi motifi de bu düşünceyi açıkça desteklemektedir.¹²⁴

Bütün bu adak stelleri üzerinde tanrılardan ve tanrıçalardan ne istenmektedir? İnsanların bu dünyada yaşarken beklentileri nedir? İncelenen yazıtlar bu soruların yanıtlarının tarih boyunca pek değişmediğini ortaya koymaktadır. Toplumun kutsal varlıklardan en çok istedikleri; “*mutlu bir yaşam*”, “*esenlik*” ya da öldükten sonra “*kurtuluşa ermek*”, “*sonsuz bir yaşamı elde etmek*”tir. Böylesi manevi isteklerin yanında, gündelik yaşama yönelik taleplerle de karşılaşmaktadır ki ürünlerin ve hayvanların veriminin artması ve çiftlik hayvanlarının vahşi hayvanlardan korunması duruma örnek olarak gösterilebilir.¹²⁵

¹²⁴ Frei, 1988: 26; MAMA V, no: 11.

¹²⁵ MAMA V, no: 120, 178, 184, 212, 217, 218, 220, 221, 231, KB9, R21; Haspels, 1971: no: 102, 135, 151, 154.

Adaklar sırasında ve tabii ki ölü gömme törenleri sırasında dua edildiği¹²⁶ hatta “*babasının ruhu için dua eden*”¹²⁷ şeklinde ilahi dinlere benzer uygulamalar olduğu da bilinmektedir. Ancak duanın içeriği hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bunun yanı sıra belirgin bir şekilde kader anlayışının olduğu belirtilebilir.¹²⁸ En ilginç saptamalardan birisi de mezar soyguncuları / talancıları ile ilgili olan buluntulardır. Buna göre mezarlara zarar verildiği takdirde, zarar veren kişi için yapılan beddualar¹²⁹ bize mezar soyguncularının antik dönemden beri varlığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır ki Anadolu’nun özellikle batı bölgeleri olmak üzere beddua içeren benzer yazıtlara birçok yerleşimde rastlanmıştır. Bu durum farklı bir bakış açısıyla ele alındığında toplumun en azından bir kesiminde dini duyguların bulunmayışı ya da başka inançlara olan saygının azlığı şeklinde de yorumlanabilmektedir.

Tanrı ya da tanrıça adları birer epitet olarak köy adları şeklinde de görülmektedir. Örneğin, Askeanos (Ασκειανος)¹³⁰, Aoudios (Αουδιος)¹³¹, ve Kolianos (Κολιανος)¹³² gibi olasılıkla köy adları belirten epitetler yanında Dorylaion çevresinde, Apollonias kabilesi¹³³ ya da Nacolea çevresindeki Parthenias (Παρτενιδίς)¹³⁴ kabilesi gibi adını kutsal varlıklardan alan kabilelere de rastlanmaktadır. Yukarıdaki açıklamaya ilaveten eklenmesi gereken bir durum da tanrı-tanrıça ve kişi adları arasındaki ilişkidir. Zira bölge insanı bazı tanrı ve tanrıça adlarını kendisine isim olarak seçmekte bir sakınca görmemiştir. Özellikle Hellen kökenli tanrı ve tanrıça adlarına şahıs adlarında birçok yerde rastlanmaktadır. Kanımızca bu durum iki şekilde açıklanabilmektedir. Buna göre ya bölgede yoğun bir Hellen kökenli nüfus bulunmakta ya da kimi adlar, toplum içinde “daha kutsal” görüldüğü için ölümlü sıradan insanların tercih etmekten kaçındığı adlar olmaktadır. Kişi adları özellikle; Apollon,¹³⁵ Helios¹³⁶, Asklepios¹³⁷, Eros¹³⁸, Hermes¹³⁹, Herakles¹⁴⁰, Aphrodit¹⁴¹ ve Dionysios¹⁴² tanrı ve tanrıça adlarından türetilmiştir. Bu kutsal varlıkların bireyler için özel bir anlam ifade edip etmediği belirsizdir. Ancak yazıtlarda en çok karşımıza çıkan “Zeus” gibi bir baş tanrının adını tercih etmedikleri de dikkat çekmektedir. Ya da hemen hemen birçok kaynakta

¹²⁶ MacPherson, 1954: 14 ve no: 7 ve XLIX; Haspels, 1971: no: 6.

¹²⁷ Frei, 1981: 81.

¹²⁸ MAMA V, no: 30, 63, 91.

¹²⁹ Haspels, 1971: no: 20, 41, 49, 56, 57, 91, 94.

¹³⁰ Frei, 1989: 197.

¹³¹ MAMA V, no: 75, 157; Frei, 1988: 33 ve no: 8, 10N.

¹³² MAMA V, no: 209.

¹³³ MAMA V, no: 132, 133.

¹³⁴ MAMA V, no: 204.

¹³⁵ MAMA V, no: 121, 141, 152, 153, 204, 209, 243, 259, 260, 262, R.6, R.12, R.18; MacPherson, 1954: 12, 13, 14; Haspels, 1971: no: 7, 8, 132, 134, 148.

¹³⁶ MAMA V, no: 230; Haspels, 1971: no: 9.

¹³⁷ MAMA V, no: 35, 120, 230, 249; MacPherson, 1954: 12; Haspels, 1971: no: 54.

¹³⁸ MAMA V, no: 34, 230

¹³⁹ MAMA V, no: 121, 134, 136, 172, 204, R.11; Haspels, 1971: no: 11, 128, 148.

¹⁴⁰ MAMA V, no: 238.

¹⁴¹ MAMA V, no: 261.

¹⁴² MAMA V, no: 135, 262.

Phrygler ile özdeşleştirilen ana tanrıça “Kybele”, hiçbir şekilde kadın adlarında belirlenememiştir.

Değerlendirme

Roma İmparatorluğu, güçlü ordusu ve geniş bürokratik yapısı sayesinde Akdeniz havzasında genel bir istikrar ortamı sağlamış ve imparatorluk sınırları içerisindeki kentler bu ortamdan yararlanarak ekonomik bir canlılık sürecine girmişlerdir. Güvenli ticaret imparatorluk ekonomisini ayakta tutarken aynı zamanda farklı toplulukları bir araya getirerek kültürel bir hareketlilik yaratmıştır. Nitekim epigrafik, arkeolojik ve numizmatik buluntuların söz konusu dönemdeki artışları bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Söz konusu verilerden anlaşıldığı üzere Roma öncelikle, Küçük Asya’da egemenliğini tesis etme ve bölge halklarını sisteme entegre edebilmek adına özellikle Phrygia gibi iç bölgelerdeki merkezlerde yaşayan topluluklara ilişkin çeşitli kuruluş mitosları kurgulamıştır. Diğer bir deyişle var olan kabile (aşiret) örgütlenmesi nedeniyle bir araya gelemeyen ve bu anlamda bölgede bir güvenlik tehdidi de yaratabilecek topluluklara, kuruluş öyküleri aracılığıyla yeni kimlikler kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu noktada sikkeler üzerinde karşımıza çıkan mitoslardaki kahramanların yerel adlar taşımaları, Roma’nın idari düzenlemeler sırasında, toplumsal hassasiyete dikkat ettiğini göstermektedir. Büyük olasılıkla bu sayede, Küçük Asya’nın yerel halkları kendi geleneksel yapılarını ve inanç sistemlerini daha uzun bir süre sürdürebilmişlerdir. Dolayısıyla bu duruma ilişkin ortaya konabilecek bir diğer genel sonuç, Küçük Asya’daki Romanizasyon sürecinin her bölgede aynı koşullarda ve aynı nitelikte gerçekleşmediğidir.

Ayrıca, her ne kadar kendi yerel dinsel yapılarını sürdürseler de hemen yukarıda değinildiği gibi ticari etkinliklerin artmasıyla birlikte bölgeye dışarıdan çeşitli kültürlerin nüfuz ettiği görülmektedir. Bunun sonucunda Küçük Asya’nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Dorylaion ve Nacolea’daki inançlar ile sonradan gelen inançlar arasında birliktelik oluşturularak toplumsal yaşamda güven ve birlikteliğin sağlanmaya çalışıldığı da anlaşılmaktadır. Neticede bölgedeki Hellen tanrıları ve tanrıçalarının yoğunluğu, bilinçli olup olmadığı tartışmalı olan bir Hellenizasyon düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Buna göre en yoğun tapınılan tanrının, farklı birçok epitete sahip olan Zeus olduğu görülmektedir. Epitetler arasında da adeta bölgenin baş tanrısı gibi duran “Zeus Bronton” açık ara öne çıkmaktadır. Söz konusu tanrı olasılıkla Roma egemenliği öncesinde tapınılan bir tanrıya işaret etmektedir. Diğer bir deyişle, Roma öncesinin yazı kullanmayan yerel halklarının inançları, bu dönemde Küçük Asya’da baskın olan Hellen tanrı ve tanrıçaları aracılığıyla kendilerine yeni adlar edinmiş gibidirler. Bu gelişme de aslında normal bir durum olarak algılanmalıdır. Zira, Dorylaion ve Nacolea çevresindeki dinsel yapı, hemen hemen eskiçağdaki birçok merkezin dinsel yapısına benzerlik göstermektedir. Buna göre bölgenin dinsel yaşamının merkezinde; doğa, yaşanan fiziksel coğrafya ve gündelik yaşamın sürdürülebilmesi için gereken ihtiyaçlar olduğu görülmektedir. Tarımın, insanların hayatının devamlılığını sağlayan yaygın ve değişmez bir aktivite olduğu düşünüldüğünde, yağmur ile ilgili bir tanrı olan Zeus Bronton’un en sık adak sunulan tanrı olması, Sangarios, Tembris ve Parthenios gibi bölge

akarsularının kutsallaştırılması ve Ana Tanrıça gibi doğrudan yaratıcılığa ilişkin bir költün tapınımının farklı adlarla devam ettirilmesi bu bağlamda beklenen sonuçlar olmaktadır.

Bölgede ele geçirilen yazıtlar ve adak stelleri üzerindeki bilgiler, dinin toplumsal yaşamdaki rolünü doğrudan ve açık bir şekilde yansıtmaktadır. Gündelik hayatın daha müreffeh olması amacıyla hazırlanmış adak yazıtları; kişilerin veya bütün bir köyün selameti, ürünlerin ya da hayvanların verimliliği veya sağlık durumlarının iyi olması temennileri ve dilekleri içermektedir. Bazen kutsal güçlerden istenilenin gerçekleşme olasılığını arttırmak için aynı anda birkaç tanrıya adakta bulunduğu da belirlenmiştir. Bu kutsal varlıkların bazıları antropomorfik özellikler taşıırken, bazılarının görünüşleri belli değildir. Buna ilaveten bölgede karmaşık bir dinsel örgütlenmeden, büyük dinsel bayramlardan ya da şenliklerden söz edebilecek kanıtlar mevcut değildir. Bu noktada son olarak bazı şahıs isimlerinin tanrı ve tanrıça adlarından alındığı ya da türetildiği ve bu anlamda toplumsal yapıda dinin etkisi açık bir şekilde izlenebilmektedir.

Çoğu zaman babadan oğula geçtiği anlaşılan rahiplik işini üstlenmiş kişilerin, köy adına kurban törenleri, adak sunuları, toplu dua törenleri, vb. ritüeller gerçekleştirdikleri görülmektedir. Ana Tanrıça tapınımının yaygın olduğu coğrafyada rahibelerle ilgili bilgiler neredeyse yok denecek kadar azdır. Bölgenin türlü kayalarına oyulmuş mezar odaları, Roma öncesinden beri var olan genel bir uygulamanın bu dönemde de sürdürüldüğünü kanıtlamaktadır.

Adak stelleri ve mezar yazıtları üzerinde karşımıza çıkan tanrı ve tanrıçalar yerel din anlayışının devamlılığına işaret ederken, sikkelerde görülen tanrı ve tanrıçalar, Roma'nın evrensel dünya anlayışını ve bölgedeki egemenliğini yansıtmaktadırlar. Bu konu "Romanizasyon" tartışmasına farklı bir kapı açmaktadır. Bu bağlamda bölgenin en yoğun tapınılan tanrısı Zeus Bronton sikkeler üzerinde farklı epitle görülmektedir. Başka bir deyişle egemen Roma'nın beklentileriyle, bu evrensel güce entegre edilmiş yerel halkların beklentilerinin farklı olduğu ve bu insanların imparatorluğun evrensel hukuku, dini, dili, vb. kavramlarıyla pek de ilgilenmedikleri ileri sürülebilir. Sıradan yaşamları içindeki yerel toplulukların öncelikli amaçlarının, ağırlıklı olarak tarımsal etkinlikler etrafında dönen yaşamlarını idame ettirmek ve bunun için karşısında aciz kaldıkları bilinmeyen bir güçten ya da güçlerden yardım talebinde bulunmak ve öldükten sonra kurtuluşa ermek gibi temel amaçlar için dine başvurdukları anlaşılmaktadır. İlaveten, gündelik yaşam içerisinde toplulukların; adillik, dürüstlük ve ölçülü olma gibi evrensel kriterleri de ortak kabul ettikleri ve dine ilişkin tuttıkları anlaşılmaktadır.

Roma döneminde köy tipi bir idari yapılanma içerisinde oldukları düşünülen halkları bir arada tutan en önemli gücün din olduğu rahatlıkla söylenebilir. Karşımıza çıkan bu kadar çok farklı epitet, kırsaldaki yerleşimler arasında ya da genel söylenecek olursa Nacolea ile Dorylaion arasında sosyopolitik ve sosyokültürel bir farklılığı açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim her yerleşimin neredeyse kendi kutsalının olduğunu gösteren yerel tanrılar ve tanrıçalar zamanla bölgede monist (monoteist) birtakım eğilimleri de tetiklemiş gibidir. Bu bağlamda Theos Hysistos ve Hosios kai Dikaios tapınımları yanında bölgede ortaya çıkan Montanist hareket, pagan Roma'dan Hristiyan Roma'ya

(Bizans'a) geçiş (ya da dönüşüm) konusunda tartışma yaratmaktadırlar. Bütün bu dinsel karmaşanın, Hıristiyanlığın devletin resmi dini olarak açıklanmasından sonra iktidar (Doğu Roma/Bizans) açısından bittiği kabul edilse de yerel de ne kadar sonlandığı tartışmalıdır.

Yukarıdaki değerlendirmeler yanında öne sürülebilecek son görüş olası kutsal alanlar ile ilgilidir. Buna göre Dorylaion ve Nacolea dışında başta Avdan ve Kuyucak olmak üzere Eskişehir il sınırları içinde bulunduğu bilinen, ancak ayrıntılı olarak üzerinde çalışma yapılamadığı için önemi henüz tam anlaşılamamış merkezler bulunmaktadır. Böylesi merkezler ya da alanlarda yapılacak ayrıntılı araştırmalar sonucunda, bölgenin dinsel yapısı ve kültürel sürekliliğine yönelik yeni bilgilerin ortaya çıkma olasılığı yüksek gözükmektedir.

Kısaltmalar

- CIL: RITSCHL, F., 1932. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
- MAMA V: COX, C. W. M. - CAMERON, A., 1937. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. V, Manchester University Press, Manchester.
- MAMA IX: LEVICK, B. - MITCHELL, S., 1988. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. IX, Alan Sutton Publishing, London.

530

OANNES
3 (2)

Kaynakça

- AULOCK, H. Von, 1980. *Münzen und Städte Phrygiens Teil I*, Istanbuler Mitteilungen Beiheft 25, Tübingen.
- AULOCK, H. Von, 1987. *Münzen und Städte Phrygiens Teil II*, Istanbuler Mitteilungen Beiheft 27, Tübingen.
- DREW-BEAR, T., 1976. "Local Cults in Graeco-Roman Phrygia", *Greek-Roman-Byzantine Studies*, XVII, ss. 247-272.
- DREW-BEAR, T., 1978. *Nouvelles inscriptions de Phrygie*, Terra Publishing Co., Zutphen.
- DREW-BEAR, T. - THOMAS, C. M. - YILDIZTURAN, M., 1999. *Phrygian Votive Steles*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ERAYDIN, N., 2002. *Phrygia Bölgesindeki Zeus Epitetleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ERZEN, A., 1953. "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", *Bellekten*, C. XVII, S. 65, Ankara, ss. 1-14.
- FREI, P., 1981. "Epigraphisch - Topographische Forschungen im Raum von Eskişehir", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXV-2, ss. 71-85.
- FREI, P., 1983. "Epigraphisch - Topographische Forschungen im Raum von Eskişehir", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, ss. 53-62.
- FREI, P., 1988. "Phrygische Toponyme", *Epigraphica Anatolica*, 11, ss. 9-34.

- FREI, P., 1990a. "Untersuchungen zu den Orstnamen Phrygiens", *X. Türk Tarih Kurumu Kongresi, Ankara 1986*, Ankara, ss. 185-195.
- FREI, P., 1990b. "Epigraphisch-Topographische Forschungen in Eskişehir und Umgebung (1987-1988)", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, VII, Ankara, ss. 191-201.
- FREI, P., 1992. "Die epichorischen Namen in griechisch-römischen Inschriftenbestand der Region von Eskişehir", *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Anadolu Medeniyetlerini Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, ss. 181-192.
- FREI, P., 1994. "Epigraphisch-Topographische Forschungen in Eskişehir 1992", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XI, Ankara, ss. 123-128.
- FREI-KORSUNSKY, S., 1986. "Meilensteine aus der Gegend von Eskişehir", *Epigraphica Anatolica*, 8, ss. 91-100.
- FRENCH, D., 1981. *Roman Roads and Milestones of Asia Minor: Fasc 1: The Pilgrim's Road*, British Archaeological Reports, Oxford.
- HASPELS, C. H. E., 1971, *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, I-II, Princeton University Press, Princeton.
- HEAD, B. V., 1901. *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: Catalogue: Greek Coins of Phrygia*, vol. 25, London.
- MACPHERSON, I. W., 1954. "Inscriptions From Eskişehir and District", *Annual of the British School at Athens*, No: XLIX, Athens, ss, 11-16.
- MITCHELL, S., 1993. *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, II, Clarendon Press, Oxford.
- MORDTMANN, A. D., 1925. *Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*, Orientbuchhandlung H. Lafaire, Hannover.
- PRICE, S. R. F., 1984. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge.
- RAMSAY, M. W., 1882. "Inscriptions from Nacoleia", *Journal of Hellenic Studies* III, no:1, ss. 119-127.
- RAMSAY, M. W., 1960. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev.: M. Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- RICL, M., 2017. "Cults of Phrygia Epiktetos in the Roman Imperial Period", *Epigraphica Anatolica*, 50, ss. 133-148.
- ŞAHİN, N., 2001. *Zeus'un Anadolu Epitetleri*, AKMED Yay., İstanbul.
- TARAKAN, E., 2019. *Dorylaion, Midaion ve Nakolea Sikkeleri*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- TABBERNEE, W., 1997. *Montanist Inscriptions and Testimonia: Epigraphic Sources Illustrating the History of Montanism*, Mercer University Press, Georgia.

WAELEKENS, M., 1986. *Die Kleinasiatischen Türsteine*, Hubert & Co. Mainz am Rhein.

Filolojik Eserler

Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, Ed.: E. Schwartz, Leipzig, 1909.

Ptolemaios, *Claudii Ptolemai Geographi*, Trans.: C. F. A. Nobbe, Hildesheim, 1988.

Stephanus Byzantinus, *Ethnicorum quae supersunt*, Ed.: A. Meineke, Berlin, 1840.

Strabon, *Coğrafya: Anadolu*, Çev.: A. Pekman, İstanbul, 1987.

EK - 1

Tanrı / Tanrıça Adı (Yazıtlar Üzerinde Saptananlar)

Augdistis (Αυγδοιστις)

Apollon (Απόλλων)

Apollon Lykios (Απόλλων Λύκιος)

Asklepios (Ασκληπιος)

Dikaia (Δικαια)

Dike (Δικη)

Dionysos (Διονυσος)

Eros (Ερωσ)

Fortuna Bona

Helios (Ηλιος)

Herakles (Ηρακλης)

Hosios kai Dikaios (Οσιος Και Δικαιος)

Iuppiter Capitolinus

Mevki (Yazıt Sayısı)

Yazılıkaya (16)

Ayvacic, Ayvalı (2),
Yukarı Çağlan, Aşağı
Çağlan, Avdan,
Erkoca (Bilecik),
İnönü, Kuyucak (3),
Orhaniye

İlkburun, Eskişehir

Karapazar, Yazılıkaya

Kuyucak, Güllüdere

Türkmen Dağı

Eskişehir (2)

Kırka (2), Ayvalı (2),

Aşağı Ilıca, Avdan

Seyitgazi

Aşağı Çağlan

Avdan, Eskişehir,
Seyitgazi, Ayvalı

Seyitgazi (2), Kuyucak

Eskişehir (3), Avdan,
Erenler, İnönü,
Seyitgazi, Kuyucak
(4), Akın
(Afyonkarahisar)

Kandamış Örenler

Men (Μήν)	Avdan, Seyitgazi (2)
Men Askeanos (Μήν Ασκεανως)	Erenköy
Men Dikaios (Μήν Δικαιος)	Eskişehir
Men Italikos (Μήν Ιταλικός)	Süpren
Men Kolianos (Μήν Κολιανος)	Seyitgazi
Men Ouranios (Μήν Ουράνιος)	Avdan (2), Emirceoğlu, Eskişehir, Kuyucak
Men Touitenos (Μήν Τουιτηνος)	Seyitgazi
Meter (Μήτηρ) (Ana Tanrıça)	Gemiş
Kybele (Κυβέλη), Meter Kybele (Μήτηρ Κυβέλη)	Eskişehir (2), Seyitgazi
Mağara Anası	Ahiler – Kocapınar Deresi Mevkii
Meter Akreane (Μήτηρ Ακρεανη)	Eskişehir
Meter Kallipos (Μήτηρ Καλλιπος)	Kalabak
Meter apo Kranosmegalou (Μήτηρ άπο Κρανοσμεγάλου)	Eskişehir (3)
Meter Tetraprosopos (Μήτηρ Τετραπρόσωρος)	Keskin
Suriyeli Ana Tanrıça	Avdan
Tanrılar Anası (Meter Theon) Μήτηρ θεων	Güllüdere (Türkmen Dağı) (2), Orhaniye, Yeniköy (2), Akoluk, Sandıközü, Türkmen Baba Tepesi (5) Seyitgazi (5) / Kuyucak
Papas (Παπας) & Papias (Παπιας)	Seyitgazi
Parthenios (Irmak Tanrısı)	Eskişehir
Phobios (Φοβιος)	Ayvacık
Poseidon Sangarios (Ποσειδών Σανγαριος)	Eskişehir
Sabazios (Σαβαζιος)	Topalyayla (Sivrihisar)
Sangarios Basileus (Σανγαριος Βασιλευς)	Seyitgazi (2), Kuyucak
Theos Hypsistos (Θεος Υψιστος)	Ayvacık, Muttalıp, Seyitgazi, Kuyucak
Zeus (Ζεύς)	

Zeus Abozenos (Ζεύς Αβοξηνος)	Sarayören, Aşağı Ilıca
Zeus Alsenos (Ζεύς Αλσενος)	Yazılıkaya
Zeus Aoudios (Ζεύς Αουδιος)	Süpren (2), Aşağı Ilıca
Zeus Basilikos (Ζεύς Βασιλικός)	Kuyucak
Zeus Benneus (Βεννεύς)	Seyitgazi, Yazılıkaya
Zeus Benneus Sereanos (Ζεύς Βεννεύς Σερεανός)	Kuyucak
Zeus Bronton (Ζεύς Βροντων)	Eskişehir (12), Kozkayı (2), Eğriöz (2), Avdan (16), Kırka (2), Ayvacık (3), Sultandere (2), Alpanos (5), Gökçekısık, Karapazar, Erenler, İnönü, Seyitgazi (19), Ayvalı (2), Kuyucak (10), Süpren (4), Akoluk, Yazılıkaya, Demirli (Afyonkarahisar), Kalabak, Aşağı Ilıca (7), Karamustafa Çiftlik (Eskişehir) (3), Kara Ağıl (Eskişehir), Gemiş
Zeus Bronton Aouadios (Ζεύς Βροντων Αουάδιος)	Süpren
Zeus Euphranor (Ζεύς Ευφρανωρ)	Eskişehir
Zeus Ktesios (Ζεύς Κτήσιος)	Kuyucak
Zeus Melenos (Ζεύς Μεληνος)	Kıravdan
Zeus Moraldos (Ζεύς Μοραλδος)	Karapazar, Alpanos
Zeus Patrikos (Ζεύς Πατρικός)	Keskin
Zeus Perses (Ζεύς Περσης)	Kuyucak
Zeus Prokontes (Ζεύς Πρόκωντης)	Keskin
Zeuz Sabazios (Ζεύς Σαβαζιος)	Aşağı Ilıca
Zeus Semantikos (Ζεύς Σημαντικός)	Eskişehir, Akoluk
Zeus Soter (Ζεύς Σωτήρ)	Seyitgazi (2)
Zeus Syreanos (Ζεύς Συρεανος)	Söğüt Yaylası
Zeus Tattenos (Ζεύς Ταττήνωσ)	Taşlık (Eskişehir)
Zeus Tyrannos (Ζεύς Τύραννος)	Eskişehir